

Els feixistes italians en la guerra civil espanyola: un estat de la qüestió

Grau en Història – Facultat de Lletres

TREBALL FINAL DE GRAU

Autora: Ariadna Bosch Busquets

Tutor: Giaime Pala

Juny del 2023

ÍNDIX

Resum	1
0. Introducció	2
1. La història política, diplomàtica i militar	4
1.1. El context europeu.....	4
1.2. Antecedents.....	4
1.3. Els italians a Espanya.....	7
1.4. El cop.....	10
1.5. La intervenció aèria i la importància de les Balears.....	11
1.6. La intervenció naval.....	12
1.7. La guerra.....	13
1.8. La retirada dels soldats internacionals.....	18
2. El vessant social de la història dels feixistes italians a Espanya	21
2.1. La ideologia.....	22
2.2. Els primers reclutaments.....	23
2.3. Els altres reclutaments.....	25
2.4. La vida al front.....	27
2.5. L'avorriment.....	29
2.6. La situació sanitària de les tropes.....	31
2.7. La propaganda.....	32
2.8. Les dones.....	33
2.9. La moral i el retorn a casa.....	35
3. Conclusions	38
4. Bibliografia	40

Resum

La Guerra Civil espanyola va ser un conflicte que va enfrontar a dos bàndols oposats però que també va implicar les grans potències europees de l'època. Una d'elles, la Itàlia de Benito Mussolini, va tenir-hi un paper determinant amb l'enviament de materials bèl·lics i de contingents de soldats "voluntaris". Sobre la base de l'estudi de la bibliografia sobre el tema, aquest TFG estudia el paper de la Itàlia feixista tant des d'un punt de vista d'història política com des d'un punt de vista d'història social.

Paraules clau: guerra civil espanyola, Itàlia feixista, Benito Mussolini, història política, història social.

0. Introducció

Si pensem en la Guerra Civil espanyola el primer que ens ve al cap és Francisco Franco i els militars revoltats, el bàndol republicà i les seves milícies o fins i tot Hitler i la intervenció alemanya al conflicte, però el cert és que la Itàlia feixista també hi va ser present des del començament i va ser un subjecte polític igual d'important que les altres potències estrangeres a l'hora de determinar el futur d'Espanya. Es podria pensar que Benito Mussolini va donar suport al bàndol dretà d'un país que es trobava amenaçat pel comunisme i que va mobilitzar la seva societat per restablir l'ordre social a la península Ibèrica, però la realitat és que aquesta retòrica només va convèncer a un sector de la població que ja li era molt fidel. La fe en el *Duce* només va ser un dels molts factors que van influir en la decisió de diferents italians d'allistar-se i combatre a Espanya. La diversitat de conviccions també es va poder apreciar en el retorn de les tropes tot i la gran campanya de propaganda que el règim feixista havia estat duent a terme 1936. Doncs bé, aquest Treball Final de Grau es proposa precisament analitzar el paper de la Itàlia feixista al conflicte espanyol, examinant i donant compte de la bibliografia més destacada sobre el tema.

Més en concret, el treball està estructurat en dues grans parts. La primera part pretén realitzar una introducció i contextualització dels motius que van empènyer Mussolini a entrar en la guerra espanyola i explicar les modalitats materials d'aquesta decisió; de manera que s'hi estudiarà la diplomàcia italiana, les decisions del govern de Roma sobre el conflicte, l'enviament de materials i de contingents italians i el bloqueig marítim. També s'hi destacarà el paper de les tropes feixistes italianes a les campanyes militars de Màlaga i Guadalajara i de la propaganda del govern de Mussolini pel que fa a la imatge dels seus soldats que s'havia de transmetre i consolidar tant a Itàlia com a Espanya. Aquesta primera part, en suma, vol enquadrar el tema des del punt de vista de la història política.

La segona part del treball, en canvi, es centra en el fenomen dels voluntaris italians des d'un punt de vista d'història social. En primer lloc, es desglossaran els principals motius que van portar a milers d'italians a allistar-se en els cossos militars organitzats pel govern de Roma. En aquest sentit, repeteixo, la lluita ideològica contra el comunisme va ser només una de les raons que van empènyer aquest col·lectiu de soldats a la mobilització; com es veurà, els motius van ser tan diferents com els orígens socials i les necessitats materials dels voluntaris. En aquest capítol, per tant, parlaré d'això i de la centralitat de

la propaganda governamental i de la ideologia política feixista sobretot en els primers reclutaments de 1936, amb l'objectiu de veure com el règim de Mussolini va mostrar els esdeveniments espanyols als soldats, a les seves famílies i a les poblacions d'Espanya i Itàlia. Així mateix, m'interessa tocar altres aspectes socials de l'experiència italiana a Espanya com la quotidianitat de la vida al front, la situació sanitària de les tropes mussolinianes i les relacions que van tenir aquestes amb les dones espanyoles. Tots aquests són factors a tenir en compte per poder entendre el tema en qüestió. Per últim, el segon capítol analitza el tema del retorn a Itàlia dels combatents dels cossos militars feixistes, amb el fi d'esbrinar si l'experiència bèl·lica dels soldats italians a Espanya va suposar una desafecció, o no, envers el règim de Mussolini.

En definitiva, m'ha semblat adient assumir aquesta doble visió política i social per oferir una síntesi més orgànica i completa sobre el tema de la intervenció feixista italiana a la guerra d'Espanya. I també per reforçar la idea que no tots els soldats italians enviats des de Roma eren feixistes (i que molts dels que ho eren, no van tornar a Itàlia més convençuts de la seva ideologia feixista).

Voldria precisar que la Guerra Civil espanyola m'ha semblat sempre un tema molt interessant i que podia aprofitar la meua recent experiència Erasmus a la Universitat de Bolonya per entrar-hi partint del punt de vista dels italians. En efecte, l'estada a Bolonya em va permetre tenir accés a un conjunt de fonts italianes difícils de trobar a Catalunya així com adquirir el nivell de comprensió lectora necessària per entendre-les. Sobre el meu tema d'estudi, m'ha resultat especialment útil el fons Luigi Paselli de l'Istituto Storico Parri de Bolonya, ric en materials que he pogut consultar amb facilitat, i també la biblioteca universitària de la Universitat de Bolonya.

Espero que el present treball mostri de forma clara i concisa els resultats del meu estudi, ressaltant la feina dels molts historiadors que han treballat bé i llargament un tema que, sens dubte, continua sent historiogràficament atractiu.

1. La història política, diplomàtica i militar

1.1. El context europeu

La política italiana de la dècada dels anys vint i trenta es va caracteritzar per una tendència a l'agressivitat molt present tant en l'estructura moral del propi règim feixista com en els nombrosos conflictes en els quals es va involucrar Itàlia. El que guiava l'agressivitat de Benito Mussolini eren dos factors: la seva reconeguda oposició al comunisme i el seu convenciment del dret històric del feixisme de triomfar al Mediterrani i a determinades regions africanes. Aquests dos fets el van portar a identificar, a nivell internacional, com a potencials aliats a països com Alemanya, i com a enemics a França, la Unió Soviètica o l'Espanya republicana, a més de portar-lo a iniciar una sèrie de campanyes destinades a "recuperar" el que ell considerava "l'antic Imperi" italià. Aquesta idea es pot veure en els diaris del Ministre d'Exteriors de Mussolini, Galeazzo Ciano, en els quals, un cop acabada la guerra a Espanya, es diu: "El apoyo militar a los golpistas españoles siempre tenía su justificación: los desvergonzados que tanto han tenido que decir sobre nuestra intervención en España, comprenderán tal vez algún día que, en el Ebro, en Barcelona y en Málaga se han constituido las verdaderas bases del imperio mediterráneo de Roma"¹.

1.2. Antecedents

El primer dels espais de reivindicació territorial del feixisme el trobem a l'Àfrica oriental, i més concretament Etiòpia i Abissínia, on entre 1935 i 1936 va tenir lloc la segona guerra Italo-etíop que va desembocar en la ocupació italiana total del territori i en l'inici de l'Imperi, a partir del qual es va crear el marc polític per entendre l'entrada d'Itàlia en la Guerra Civil espanyola. La conquesta d'Abissínia va suposar l'augment de les aspiracions de Mussolini de convertir Itàlia en una gran potència reconeguda internacionalment², ja que la denúncia dels terribles mètodes utilitzats pels italians durant la guerra africana van donar peu a la intervenció de la Societat de les Nacions (que va condemnar l'acció i va imposar sancions econòmiques a Itàlia). Tot i això, la capacitat productiva del país no va quedar afectada i el maig de 1936 es va completar la conquesta del territori africà. Poques setmanes després, Itàlia abandonava la Societat de les Nacions i s'involucrava de forma oficial al conflicte espanyol. Tal com afirma l'historiador Nicola Labanca, "La guerra ha

¹ MARTÍNEZ, Carlota. *La presencia italiana en la Guerra Civil Española: El Corpo Truppe Volontarie en la provincia de Burgos*. Universidad de Valladolid: Treball de Fi de Màster, 2014, p. 38. Consultat el dia 23 de febrer de 2023 a la web: <https://uvadoc.uva.es/handle/10324/8295>.

² BEEVOR, Anthony. *La Guerra Civil española*. Barcelona: Planeta, 2011, p. 208.

un ruolo decisivo nella storia del fascismo italiano: l'impresa dell'Etiopia precede in pochi mesi l'intervento in Spagna e in alcuni anni nella seconda guerra mondiale e determina in modo decisivo l'avvicinamento dell'Italia alla Germania nazista con la quale Mussolini pretende di rompere l'isolamento internazionale in cui l'ha lasciata l'Etiopia”³.

La intervenció italiana a la Guerra Civil espanyola va servir d'unió entre l'agressivitat exterior colonial i l'intervencionisme militar a Europa, atès que va representar una oportunitat perquè Mussolini presentés una nova diplomàcia exterior que no havia de dependre de les grans potències sinó que havia d'estar fonamentada en el propi poder italià. En aquell moment Europa es trobava dividida en dos bàndols geopolítics: per una banda eren França i Gran Bretanya, que seguien una política de no-intervenció a Espanya plasmada en el Comitè de No Intervenció; i per l'altra Alemanya i Itàlia, que s'estaven recuperant econòmicament i començaven una expansió territorial. A través d'aquesta conjuntura, Itàlia va decidir abandonar el seu aïllament i, gràcies al seu alineament amb Hitler i posteriorment amb els sollevats espanyols, va crear la combinació politico-militar ideal per poder-se introduir a Europa. Aquesta intervenció, lluny de ser únicament fruit d'una estratègia geopolítica, tenia motius també ideològics que passaven per l'exportació del feixisme fora del país, això és, la “fascistización del mundo”⁴. Aquest era sens dubtes un dels objectius centrals del feixisme italià.

Recordem que, per més que la política exterior italiana va ser sempre agressiva, el 1931 Mussolini havia reconegut la Segona República espanyola com a Estat legítim. Això, tanmateix, no era garantia que en respectés el govern, sobretot després de 1932, amb la formació del nou govern francès i l'augment dels rumors sobre una possible aliança d'esquerres franco-espanyola. Oficialment, en aquells anys el Duce sostenia que només pretenia obtenir el control estratègic del mediterrani occidental; però darrera aquesta idea s'amagava una pretensió de subordinar políticament en aquella part del Mediterrani les altres potències, i en especial Gran Bretanya i França. La por a perdre pes polític a l'Oest del Mediterrani per la possibilitat d'una aliança entre els fronts populars espanyol i francès va potenciar un primer apropament italià a l'òrbita espanyola de dreta, que es va accentuar encara més després de les eleccions espanyoles de 1933 amb la victòria de la CEDA i de la dreta constitucional. Tot i ser un canvi considerat com a positiu, Mussolini

³ LABANCA, Nicola. *Oltmare. Storia dell'espansione coloniale italiana*. Bolonia: Il Mulino, 2015, p. 197.

⁴ RODRIGO, Javier. *La guerra fascista. Italia en la Guerra Civil espanyola 1936-1939*. Madrid: Alianza Editorial, 2016, p. 58.

va considerar que no era suficient: per això, el 1934, va impulsar la firma d'un pacte secret entre els conspiradors monàrquics que volien abatre la República i que no estaven satisfets amb els resultats electorals de 1933, i la Itàlia feixista en el qual aquesta es comprometia a donar fons, armes i formació militar als rebels espanyols a canvi d'influència sobre el país. Tot i que aquest pacte no es va arribar a aplicar mai per la falta de convicció espanyola i pels preparatius de la invasió italiana d'Etiòpia, l'anàlisi del text firmat ens dona molta informació sobre les motivacions de Mussolini. Convé reproduir-lo:

“1. España e Italia estipularán un tratado de neutralidad y amistad, en el que se precisará que ambas potencias han de estar conformes en el mantenimiento del statu quo del Mediterráneo occidental en lo que afecta a los derechos territoriales de España, tanto de soberanía como de protectorado. Italia garantizará a España el statu quo antes dicho. Un acuerdo determinará previa y oportunamente las normas de aplicación de este apartado, desarrollando y puntualizando su contenido. 2. España e Italia estipularán un tratado comercial a fin de coordinar las zonas de exportación de determinados productos de ambos países, con el propósito de constituir un frente único en relación con las naciones importadoras, concretando acuerdos de estrecha relación económica en defensa de los intereses de ambos países. 3. Trámite previo a los precedentes acuerdos será la denuncia y rescisión de los tratados secretos franco-españoles. 4. Italia se obliga a ayudar al nuevo gobierno español reconociéndolo en cuanto sea internacionalmente posible. 5. La cláusula número 4 se aplicará inmediatamente, y las cláusulas número 1, 2 y 3 se aplicarán pasado un mes de la constitución del nuevo gobierno”⁵.

Del tractat de 1934, historiadors com John F. Coverdale, Massimo Mazzetti i Renzo De Felice han extret la conclusió que la motivació de la firma italiana al pacte era la de disminuir la influència francesa al Mediterrani⁶. El propi De Felice, considerat el pare de gran part de la historiografia italiana sobre els anys trenta, va afirmar que la intervenció italiana no tenia ni naturalesa ideològica ni voluntat d'instaurar cap règim feixista a Espanya, sinó que estava motivada per raons d'ordre politico-estratègic evidents: evitar que Espanya s'aliés amb França i que servís, juntament amb les Balears, de pont per fer arribar les tropes africanes a la metròpoli francesa⁷. L'historiador valencià Ismael Saz, però, titlla aquesta afirmació d'insuficient i fa un anàlisi més profunda del document. En

⁵ SAZ, Ismael. *Mussolini contra la II República. Hostilidad, conspiraciones, intervención, 1931-1936*. València: Alfons el Magnànim, 1986, p. 71.

⁶ HEIBERG, Morten. *Emperadores del Mediterráneo: Franco, Mussolini y la Guerra Civil española*. Barcelona: Crítica, 2003, p. 42.

⁷ DE FELICE, Renzo. *Mussolini il Duce. II. Lo Stato totalitario (1936-1940)*. Torino: Einaudi, 1996, p. 359.

referència a la clàusula 1, destaca que el fet que Itàlia només prometés respectar Espanya i els seus territoris no va aturar la seva intenció d'expansió per la resta del Mediterrani i el nord-oest d'Àfrica. La idea que només Itàlia acceptés garantir els drets d'Espanya i que aquesta garantia no fos mútua ja indica una possible superioritat italiana. Així mateix, la clàusula 3, que pretenia anular un tractat franco-espanyol inexistent, dóna pistes sobre l'estratègia italiana, que pretenia allunyar Espanya de l'esfera d'influència francesa. Com afirma el mateix autor: "The sum of the reference to non-existent secret pacts and the heading of the neutrality treaty are the key to the objective of the agreements which was nothing other than to make Spain a friend of a country which is powerfully related to Italy, and even dependent on it"⁸.

Tot això demostra que inclús avui dia és impossible comprendre la intervenció italiana a Espanya si no tenim en compte tant l'afer d'Etiòpia com les anàlisis geopolítiques mussolinianes sobre Europa, i si no comprenem que, darrere d'uns actes presumptament defensius, Mussolini sempre tenia en ment uns plans més agressius⁹. No es pot donar, en definitiva, una resposta satisfactòria sobre el motiu principal de l'hostilitat de Mussolini cap a la República espanyola només a partir de consideracions antifranceses, sinó que també s'ha de parlar d'altres factors com l'anticomunisme, el prestigi polític internacional al qual Mussolini aspirava i la seva política exterior agressiva. Les motivacions en política internacional s'han de situar gairebé sempre en marcs analítics més amplis, que solen desbordar la mera qüestió diplomàtica per endinsar-se en els terrenys de la política, la cultura i la identitat¹⁰.

1.3. Els italians a Espanya

La decisió de Mussolini de col·laborar amb l'alçament militar ha estat objecte de llargues discussions. Gran part dels estudis historiogràfics italians tendeixen a reciclar els vells punts de vista de Coverdale i De Felice sense considerar les noves opinions i documents que han aparegut en la historiografia més recent¹¹ i, per la seva banda, els historiadors

⁸ SAZ, Ismael. "Fascism and Empire: Fascist Italy against Republican Spain". *Mediterranean Historical Review*, n. 13, 1999, pp. 116-134.

⁹ CEVA, Lucio. "The Strategy of a Fascist Italy: a premise". *Totalitarian Movements and Political Religions*, n. 3, 2010, pp. 41-54.

¹⁰ LO CASCIO, Paola. *La guerra civile spagnola. Una storia del Novecento*. Roma: Carocci, 2013, p. 64.

¹¹ Per exemple els del llibre: PRESTON, Paul i MACKENZIE, Ann L. (eds.). *The Republic Besieged: Civil War in Spain, 1936-1939*. Edinburgh University Press, 1996.

profranquistes espanyols, no van aprofundir en com un defensor de la sobirania espanyola tan acèrrim com Franco, acabés cedint “el control” als italians.

Està demostrat que el Duce no va provocar la Guerra Civil espanyola, però els italians van seguir els esdeveniments a Espanya de ben a prop, com demostren el tractat de col·laboració de 1934 mencionat anteriorment o els informes aportats pel Servizio di Informazioni Militari (SIM), on van quedar detallades les possibilitats que el cop d’Estat tingués èxit. Massimo Mazzetti ha pogut documentar que, el 14 de juny de 1936, els conspiradors espanyols van informar a Roma dels seus plans¹². Tot i això, el contacte més important es va realitzar uns dies abans, concretament el dia 6 de juny, quan Giuseppe Luccardi, agregat militar a Tànger, va enviar el següent missatge al SIM: “El movimiento militar y falangista parece inminente. Estoy en estrecha relación con los líderes de este movimiento en Marruecos. Afirman que a él se han adherido la mayoría de las tropas, de la Marina y de la Guardia Civil y confirman la participación del general Sanjurjo. El movimiento debería iniciarse en Seghedino y se extenderá por todo el territorio español de Marruecos. Los mandos de la Legión Extranjera han sido llamados de vuelta a Madrid, pues no se han mostrado partidarios de abandonar el mando”¹³.

Aquest document evidencia la importància del SIM en aquell període i explica la reforma d’aquesta organització amb l’arribada a la seva direcció de Mario Roatta el 1934. Sota el seu comandament, aquesta estructura es va encarregar de traslladar la informació procedent de confidents feixistes de l’estranger als diferents serveis del Ministeri de l’Interior i a l’Exèrcit italians. És a través d’aquest organisme que, el 21 de juliol de 1936, Franco va fer arribar a Mussolini un comunicat en el qual afirmava estar disposat a instaurar un govern republicà segons les línies feixistes per evitar que Espanya es convertís en un satèl·lit soviètic, i que necessitava vuit avions per aconseguir-ho. Si Itàlia acceptava la seva petició, prometia que “les relaciones futuras serán más que amistosas”. Així doncs, va oferir al Duce la possibilitat d’aconseguir una mena d’Estat satèl·lit feixista en el Mediterrani a canvi d’ajuda immediata. En contra de les expectatives de Franco, Mussolini va rebutjar l’oferta al·ludint l’excusa que no disposava dels avions sol·licitats, però també va insinuar un possible canvi de postura en el futur¹⁴.

¹² MAZZETTI, Massimo. “I contatti del governo italiano con i cospiratori militari spagnoli”. *Storia Contemporanea*, vol. 10, n. 6, 1979, p. 1191.

¹³ HEIBERG, Morten. *Emperadores del Mediterráneo...*, op. cit., p. 24.

¹⁴ ROVIGHI, Alberto i STEFANI, Filippo. *La partecipazione italiana alla guerra civile spagnola (1936-1939). Documenti e allegati*. Roma: Stato Maggiore dell’Esercito. Ufficio Storico, vol. 1, 1992, p. 24.

Un canvi en l'estratègia militar a espanyola a Tànger que va beneficiar a Itàlia va fer rectificar la postura del Ministeri d'Assumptes Exteriors italians a favor de Franco i així ho va expressar a través d'un document on es detallava la capacitat de resistència de les tropes de Franco i el material necessari per aconseguir la victòria:

“De las ocho divisiones regionales de España, cinco se han pasado a mi bando: Galicia, Burgos, Valladolid, Zaragoza y Sevilla. Además, puedo contar con el apoyo de los líderes de las Baleares, de las Canarias, del protectorado español en Marruecos y de Badajoz, que pertenece a la 1.ª División. Dispongo de bases navales en El Ferrol, donde hay algunas unidades de escaso potencial. El general Mola ocupa la cuenca de la sierra de Guadarrama, donde está apostado organizando grandes contingentes de voluntarios; quiero reforzarlos con tropas procedentes de Marruecos. La capacidad de resistencia es ilimitada. Dispongo de abundante material y tan sólo necesito un máximo de: 12 aviones para transporte, 12 para misiones de reconocimiento, 10 bombarderos, 1.000 bombas de aviación de 100 kilos, 2.000 bombas de aviación de 50 kilos, 40 ametralladoras de 13 o 25 milímetros, aviones armados con ametralladoras y la munición adecuada. Asimismo, es indispensable contar, temporalmente, con 4 o 5 barcos de transporte de unas 4.000 o 5.000 toneladas. El aeródromo de Melilla está bajo mi mando. Con este material, puedo garantizar el éxito, aun cuando Francia continúe con el envío de armas y munición al gobierno de Madrid”¹⁵.

Finalment el 27 de juliol, després que s'informés a Roma de l'evolució positiva l'Alçament, Ciano confirmava que 12 bombarders Savoia-Marchetti 81 estaven preparats per enlairar-se cap a Melilla i s'oficialitzava la intervenció italiana al cop d'Estat. A la pregunta de per què Mussolini va canviar d'opinió, els historiadors militars Rovighi i Stefani, que van ser els primers historiadors en tenir accés a arxius privats d'importants protagonistes, troben una sèrie de motius relacionats amb la situació internacional, i sobretot amb la decisió francesa de vendre armes a la República. Ismael Saz, contràriament, afirma que Mussolini era plenament conscient que l'enviament francès d'armes a la República no es va arribar a produir mai ja que la pressió de Gran Bretanya i d'una part de la indústria francesa van obligar a León Blume a canviar de postura.

A nivell europeu aparentment no existia comunicació entre Roma i Berlín respecte Espanya però s'ha afirmat que Mussolini era conscient de la decisió alemanya quan va decidir enviar els avions cap a Melilla i inclús s'afirmava que el moviment alemany era un motiu més a l'hora d'intervenir perquè els italians temien perdre influència a Espanya

¹⁵ RODRIGO, Javier. *La guerra fascista...*, op. cit., p. 47.

a favor d'Alemanya Com ha conclòs recentment Javier Rodrigo, “más que el riesgo, casi propagandístico, de expansión comunista, lo que el Duce podía temer era la pérdida de hegemonía política”¹⁶. A nivell britànic cal destacar que tot i el seu paper de no-intervenció, en alguns sectors hi havia una certa simpatia cap al bàndol nacional derivada principalment dels interessos econòmics en la indústria minera espanyola que segons Preston, van jugar un paper crucial a l'hora de pressionar a Blum per que canviés la seva postura¹⁷. En conclusió, el Duce mai no va aclarir els motius reals de la decisió d'intervenir però cada vegada sembla més clar que només contava amb els informes sobre les possibilitats que tenia Franco de guanyar la guerra així que en aquest sentit la seva decisió va estar carregada d'intuïció i oportunisme.

1.4. El cop

Gràcies als avions de transport alemanys i al suport aeri italià, Franco va aconseguir traslladar uns 6.500 homes a la península només el mes d'agost, fins arribar als 14.000 soldats transportats el setembre-octubre. Aquest èxit va acabar confirmant a Roma la idea que Franco necessitava més suport encara, de manera que a partir de l'agost es va establir un flux d'armes i munició constant. Diverses estimacions afirmen que, sense l'ajuda d'Alemanya i Itàlia, la història d'Espanya hauria estat completament diferent; en aquesta línia Lucio Ceva sosté que “Non è tuttavia esagerato affermare che, nonostante il proceso sia durato tre anni, la morte della Repubblica non avrebbe potuto iniziare se non fosse stato per l'aiuto istantaneo di Roma e Berlino”¹⁸.

El 28 d'agost, l'almirall alemany Wilhelm Canaris s'entrevistava amb Mario Roatta, alt dirigent militar del govern de Mussolini, i amb Galeazzo Ciano, acordant enviar més material militar a Franco. En aquesta reunió també van concloure que havien d'enviar emissaris oficials al bàndol nacional per tal d'establir una relació estreta amb el Caudillo i assegurar-se que es protegien els interessos d'ambdós països (ja que eren els que financen la seva rebel·lió). Tot i això, Ciano assegurava que la causa nacional era d'interès per a tots els estats anticomunistes i que Itàlia mai no demanaria res a canvi¹⁹. Aquest és l'inici de les relacions hispanoitalianes, que s'enfortirien en els anys següents. Mussolini

¹⁶ RODRIGO, Javier. *La guerra fascista...*, op. cit., p. 59.

¹⁷ PRESTON, Paul. “Italy and Spain, 1936-1943”. *Spain and the Great Powers in the Twentieth Century*, Londres: Routledge, 1999, p. 154.

¹⁸ CEVA, Lucio. *Spagna 1936-1939: politica e guerra civile*. Milano: Franco Angeli, 2010, p. 2.

¹⁹ ROVIGHI, Alberto i STEFANI, Filippo. *La partecipazione italiana...*, op. cit., p. 44.

va acabar accedint a les peticions de Franco sense demanar compensació econòmica; a canvi, el líder del revoltats reconeixia Itàlia com a aliat estratègic i autoritat a tenir en compte. Tal com diu Morten Heiberg, “Mussolini esperaba fidelidad y subordinación a cambio de su generosidad”²⁰; un objectiu que semblava confirmat per una carta de Franco a Mussolini en la qual el primer expressava el seu agraïment declarant-se “su devoto amigo”²¹. El reconeixement italo-alemany del lideratge de Franco es va produir el 5 de setembre i, com ja he mencionat anteriorment, va anar de la mà d’un augment d’enviament d’armes i ajuda a Franco. Un element fonamental d’aquesta nova tanda d’ajudes va ser l’arribada de la missió militar, la *Missione Militare Italiana in Spagna* (MMIS), dirigida per Emilio Faldella i amb Roatta com a cap de l’Estat Major, que tenia l’objectiu de coordinar i gestionar els enviaments de materials, armes i instructors i també crear les brigades que havien d’intervenir al territori.

1.5. La intervenció aèria i la importància de les Balears

Si bé la intervenció inicial d’Itàlia havia estat econòmica i diplomàtica, a mesura que les ajudes materials italianes van arribar a la península, l’aviació va assumir un paper fonamental (sobretot quan Madrid va convertir-se en l’escenari central de la guerra). Per tal que els avions arribessin amb èxit a la península, s’havia de controlar les Illes Balears, considerades per Mussolini com un punt geoestratègic clau. El control de les illes, i sobretot de Mallorca, suposava tenir la clau de la porta al sud de la península ibèrica i al trànsit marítim de la zona però també als ports de Barcelona i València, que es podien utilitzar com a base aèria. A partir d’una proposta del capità Manuel Villegas, titulada “Utilización de Mallorca como base aérea puntual”²², i de la sol·licitud de suport aeri del capità Carlo Margottini, comandant del creuer italià *Fiume* fondejat a la badia de Mallorca, Itàlia va enviar armament i tres caces Fiat CR32 que el dia d’28 d’agost van atacar i inutilitzar els contingents republicans (que van acabar perdent el control de l’aire). El falangista Ferrari Billoch va escriure: “¡Ya teníamos apatos de caza! Una alegría desbordante elevó nuestros corazones, los soldados tiraban los fusiles al aire, locos de contentos. Nos abrazábamos y saltábamos”²³. A partir d’aquest dia els republicans van començar a perdre terreny i van abandonar l’illa el 4 de setembre. Poc dies després de la

²⁰ HEIBERG, Morten. *Emperadores del Mediterráneo...*, op. cit., p. 74.

²¹ AGUILERA, Manuel. “Itàlia en la Guerra Civil espanyola: el capità Villegas y el origen de la Aviación Legionaria de Baleares”. *Cuadernos de Historia Contemporánea*, n. 41, 2019, pp. 285-304.

²² *Ibid.*, p. 33.

²³ MARTÍNEZ BANDE, José Manuel. *La invasión de Aragón y el desembarco en Mallorca*. Madrid: San Martín, 1989, pp. 194-196.

victòria va arribar l'assessor italià assignat al comandament, Arconovaldo Bonaccorsi, més conegut com a Conde Rossi, el qual va dur a terme una salvatge repressió.²⁴ A principis de setembre de 1936, l'*Aviazione Legionaria delle Baleari* ja comptava amb 300 homes i depenia de la MMIS. Així doncs, es va convertir, com diu l'historiador Joan Maluquer, en "un enorme portaaviones imposible de hundir"²⁵ que va realitzar més de 3.000 accions contra les ciutats del litoral republicà, des de Girona a Múrcia, que van causar al voltant de 5.000 víctimes mortals de forma indiscriminada²⁶.

1.6. La intervenció naval

L'autèntica intervenció militar italiana va iniciar a la tardor de 1936, i tot apunta que era inevitable ja que estava planejada i calculada en paral·lel al cop d'estat. Un dels casos que evidencien aquesta teoria va ser l'intent de control naval italià existent anteriorment a l'enviament massiu de tropes i l'augment de la presència marítima italiana poc després del cop. El 10 d'agost ja hi havia deu submarins italians al Mediterrani²⁷ i, gràcies a la Missione Navale Italiana (MNI), la marina italiana i la marina espanyola van poder coordinar les accions mar-terra.

Entre 1936 i 1937, la *Regia Marina* va dur a terme una sèrie de missions destinades a eliminar el trànsit marí republicà, bombardejar les costes republicanes i bloquejar les costes africanes. La primera campanya submarina (novembre 1936-febrer 1937) estava pensada per eliminar els bucs republicans o de determinades nacionalitats i retornar a la base. Va ser durant aquest període que es van anar produint atacs a vaixells de càrrega com el *Conde de Albasola* i el *Miguel de Cervantes*, que estaven a Cartagena i eren sospitosos d'ajudar al govern de la República o de bloquejar l'estret de Gibraltar expressament.²⁸ Paral·lelament a aquesta campanya, la Regia Marina anava duent a terme atacs contra els ports i la costa republicana: entre gener i febrer de 1937, va bombardejar tres cops les instal·lacions del port de València i tres cops les del port de

²⁴ MASSOT I MUNTANER, Josep. *Vida i miracles del "Conde Rossi"*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988, p. 48.

²⁵ MALUQUER, Joan. *L'aviació de Catalunya els primers mesos de la guerra civil*. Barcelona: Pòrtic, 1978, p. 270.

²⁶ SOLÉ, Josep Maria i VILLARROYA, Joan. *España en llamas. La guerra civil desde el aire*. Madrid: Temas de Hoy, 2003, p. 135.

²⁷ CAMPO RIZO, José Miguel. "El Mediterráneo, campo de batalla de la Guerra Civil española: la intervención naval italiana. Una primera aproximación documental". *Cuadernos de Historia Contemporánea*, n. 19, 1997, pp. 55-87.

²⁸ VAQUERO PELÁEZ, Dimas. *Credere, obbedire, combattere: fascistas italiani en la Guerra Civil española*. Zaragoza: Mira editores, 2006, p. 26.

Barcelona²⁹. Dins les accions que van convertir a la Regia Marina en un apèndix de l'armada franquista, també cal mencionar els bloqueigs del canal de Tunis i de l'Estret de Messina, que van reduir el trànsit naval partidari de la República, i també les nombroses missions de reconeixement que es van realitzar en col·laboració amb l'aviació italiana. A nivell tàctic, segons l'Ufficio Spagna del Ministero degli Affari Esteri, aproximadament 89 bucs van realitzar 677 missions i uns 58 submarins en van fer 91; en total es van produir 6 bombardeigs i es van llençar 83 torpedos³⁰. Tot i això, les actuacions de la força naval italiana no només es van limitar a les accions bèl·liques, sinó que també es van ocupar del transport de subministres, tropes, malalts i voluntaris.

En conclusió, la guerra marina i submarina italiana va ser crucial durant l'inici de les hostilitats. Sense l'ajuda naval italiana els franquistes no haurien pogut desenvolupar una guerra marina amb tanta eficàcia com la que van aconseguir. L'activitat de la Regia Marina a les bases de les Balears, Sardenya i Sicília i les accions dels bucs italians van aconseguir bloquejar els ports republicans, i els seus submarins van tenir un impacte devastador (sobretot perquè no van trobar resistència)³¹.

1.7. La guerra

L'exèrcit expedicionari italià arribà a Espanya el gener de 1937 amb la idea d'una guerra ràpida ("guerra celere") que ajudaria a augmentar la glòria de Mussolini. Les directrius del Duce eren clares: combatre l'enemic amb violència fins aconseguir la seva aniquilació³². L'oportunitat d'aplicar aquesta directriu es va presentar a principis de febrer de 1937 amb l'entrada exitosa a Màlaga de les forces dels camises negres –que poc després s'unirien en el Corpo di Truppe Volontarie (CTV)– juntament amb columnes motoritzades i uns cinquanta avions³³. Segons Davide Vicari, el pla preveia que "dopo la conquista di malaga le truppe italiane e franchiste sarebbero risalite sulla costa fino ad arrivare a Valencia, trampolino di lancio per l'offensiva finale su Madrid"³⁴. Aquesta batalla (produïda del 3 de febrer al 8 de febrer de 1938) es va desenvolupar seguint la

²⁹ CAMPO RIZO, José Miguel. "El Mediterráneo, campo de batalla de la Guerra Civil española: la intervención naval italiana. Una primera aproximación documental", *art. cit.*, p. 78.

³⁰ BARGONI, Franco. *La participación naval italiana en la guerra civil española (1936-1939)*. Madrid: Instituto de historia y Cultura Naval, 1995, pp. 499-500.

³¹ GARCÍA DURÁN, Juan. "Supremacía en el mar. La marina de los dos bandos", dins VV.AA. *Camino para la paz. Los historiadores y la guerra civil*. Madrid: Ediciones Urbión, 1983, p. 119.

³² RODRIGO, Javier. *La guerra fascista...*, *op. cit.*, p. 65

³³ COVERDALE, John. *Italian Intervention in the Spanish Civil War*. Princeton: Princeton University Press, 1975, pp. 205-212.

³⁴ VICARI, Davide. *La guerra civile italiana in Spagna. L'intervento fascista e antifascista nella Guerra Civile spagnola (1936-1939)*. Università di Pisa: Tesi di Laurea, 2021, p. 49.

directriu de “guerra di rapido corso” i en menys d’una setmana les tropes franquistes i feixistes van aconseguir aïllar Màlaga de la resta del territori republicà. La fàcil victòria italiana va constituir un triomf per Mussolini i també va servir com a justificant de la imatge que es tenia de les tropes italianes: velocitat i tecnologia juntament amb la força dels legionaris romans en les conquestes imperials. Mes tard, amb la Batalla de Guadalajara es demostraria que la realitat era totalment diferent i que el poder italià només havia estat una il·lusió fruit de la situació d’inferioritat republicana a Màlaga i de les condicions geogràfiques. Tot i la gran velocitat amb la qual es va entrar, la presa de possessió de Màlaga va tenir com a conseqüència una de les repressions més dures de la guerra des de les setmanes de la massacre de Badajoz de 1936. Els dies posteriors a la caiguda de la ciutat, milers de simpatitzants de la República i de militants d’esquerra van ser afusellats i empresonats³⁵; la pròpia premsa falangista parlava d’almenys 6.000 presoners³⁶, mentre que l’historiador Hugh Thomas afirma que en la setmana posterior a la conquesta es van assassinar a 4.000 persones³⁷.

Després de Màlaga, Mussolini va proposar assaltar València, però davant la negativa de Franco –que no volia que la capital republicana caigués només per l’acció de les tropes italianes–, va canviar d’estratègia i es va centrar en Madrid. Seguint els seus plans, les forces italianes havien d’entrar a Guadalajara provenint del nord; allà es reunirien amb la unitat espanyola procedent de Jarama, que s’havia d’encarregar de tallar les comunicacions amb València. Un cop arribats a Guadalajara, es dirigirien cap a Madrid. Així doncs, el 8 de març de 1937, uns 35.000 feixistes italians es van dirigir a Guadalajara on, després de quasi un mes de combats, van ser derrotats per les tropes republicanes formades essencialment per antifeixistes italians. En paraules d’Enrique Moradiellos: “[La batalla] terminará con una derrota clamorosa por su mala planificación, pésima conducta de las tropas, inesperadas adversidades climáticas que impidieron el uso de aviones y unidades motorizadas y, finalmente, la eficaz resistencia de unas fuerzas republicanas que empezaban a curtirse en defensa activa y disciplinada”³⁸. Seguint aquesta línia, Edoardo Mastorili afirma que Guadalajara “ebbe un’eco duratura. Guadalajara fu una sconfitta disastrosa anche per la politica di Mussolini. Che da una

³⁵ PRESTON, Paul. *The Spanish Civil War. Reaction, revolution & revenge*. Londres: Penguin Books, 2006. p. 194.

³⁶ “Se calculan en seis mil los prisioneros hechos por los nacionales”, *Diario Azul*, 13/02/1937. Consultable online a: https://prensahistorica.mcu.es/es/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1002495181.

³⁷ THOMAS, Hugh. *La Guerra Civil Española*. París: Ruedo Ibérico, 1976, p. 635.

³⁸ MORADIELLOS, Enrique. *Historia mínima de la Guerra Civil española*. Madrid: Turner, 2018, p. 252.

parte fu obbligato a continuare il concorso italiano alla guerra di Franco, per ovvi motivi di prestigio”³⁹. A nivell simbòlic, la derrota de les tropes feixistes italianes en mans de soldats italians va suposar un gran cop ja que, a part de trencar amb la idea d’unitat política que es tenia d’Itàlia, també va anul·lar la imatge idealitzada que molts soldats espanyols tenien del Regio Esercito. Tot i que les autoritats ho van justificar com “una retirada defensiva” –el propi Mussolini ho va atribuir a “le avversità metereologiche”⁴⁰– el cop que van patir els feixistes a Guadalajara va ser l’inici del declivi de la seva influència bèl·lica a la guerra civil. Per altra banda, si bé el resultat de la batalla de Jarama va ser favorable al bàndol franquista, no es va poder interrompre la connexió Madrid-Llevant, de manera que Franco es va veure obligat a abandonar la idea d’arribar a Madrid i a canviar d’estratègia per centrar-se en el nord de la península. El fet de no entrar a la capital de l’Estat va suposar la fi de la idea de la victòria ràpida que buscava Mussolini i això li va causar a Franco el primer allau de crítiques, que posaven en dubte la capacitat militar del dictador. Mesos després, Ciano escriuria al seu diari privat sobre la “inquietud” dels generals italians, afirmant que: “Franco no tiene idea de lo que es la síntesis en la guerra. Sus operaciones son tan solo las de un magnífico comandante de batallón”⁴¹.

La campanya del nord va ser la primera gran acció d’una guerra que ja es concebia com a llarga i dura. La intervenció italiana en aquesta fase va ser complicada degut a les tensions entre el nou comandant del CTV, Ettore Bastico, i Franco, que el va acabar destituint i que va dur a terme una reconceptualització de la intervenció feixista que passaria per una disminució de les seves accions. A partir d’aquest moment, la “guerra celere”⁴² tant buscada per Mussolini va ser substituïda per una acció lenta i metòdica i el CTV va ser desplaçat per l’aviació alemanya. És ben conegut el cas del bombardeig de la ciutat de Guernica per part de la Legió Còndor amb el suport dels Savoia-Marchetti italians. La principal intervenció bèl·lica italiana en la campanya del nord va tenir lloc el 27 d’abril de 1937, quan la Brigada Mixta Frece Nere va avançar sobre Bermeo, una petita localitat al nord de Bilbao, amb el suport de les tropes de Navarra. No va ser una operació important però sí que va tenir un pes relatiu en la caiguda de la capital de Biscaia.

³⁹ MASTORILI, Edoardo. “Guerra civile spagnola, intervento italiano e guerra totale”. *Revista Universitaria de Historia Militar*, n. 6, 2014, p. 74.

⁴⁰ CASSONI, Enzo. *620 giorni che sconvolsero la Spagna. Storia della guerra civile spagnola*. Roma: Nuova Editrice Spada, 1955. p. 71.

⁴¹ MORADIELLOS, Enrique. *Historia mínima...*, op. cit., p. 254.

⁴² AYÁN VILA, Xurxo M. i RUIZ CASERO, Luis. “Fear of the dark: el fascismo italiano en guerra (1935-1945) y el miedo al bosque”. *Rubrica contemporanea*, n. 21, 2022, pp. 47-69.

Tanmateix, això no va satisfer a Mussolini, que pretenia aconseguir una victòria que eliminés la desfeta de Guadalajara de la memòria dels soldats i el fet que el CTV no fos utilitzat en l'ocupació de Bilbao. Les queixes enviades a Roma afirmaven que quan el bàndol franquista va veure que podia trencar el cinturó defensiu del nord, es va decidir prescindir dels italians. Entre la primavera i la tardor de 1937, les principals àrees del Cinturó d'Acero van anar caient successivament: primer ho va fer Vizcaya (31 de març – 1 de juliol) i després Santander (14 d'agost – 2 de setembre). En aquest punt Mussolini ja havia perdut la paciència i va avisar a Franco que si els italians no participaven més en el conflicte, el bàndol nacional deixaria de rebre artilleria i aviació. Així és com el 15 d'agost de 1937, el CTV va entrar en combat a Castro Urdiales. El 26 d'agost es va fer pública la rendició de la ciutat fruit de les negociacions que s'havien dut a terme amb el govern italià. La batalla del nord no va finalitzar amb Santander, ja que Astúries no va caure fins el 21 d'octubre, però la propaganda feixista va envoltar la batalla de Santander de retòrica grandiloqüent i va ser presentada com una antiGuadalajara d'heroisme i valentia⁴³.

Amb la pèrdua del Nord a l'octubre de 1937, les tropes franquistes es van centrar a intentar tornar a entrar a Madrid. El 12 de desembre, les tropes republicanes van tallar les vies de comunicació de la ciutat de Terol amb la rereguarda nacional per tal d'evitar que les tropes franquistes s'apropessin massa a la capital. Tres dies després la batalla va començar. Les condicions climàtiques, però, van afectar greument ambdós bàndols i van impedir que, tot i tenir superioritat aèria i armamentística, els franquistes poguessin trencar la línia d'atac de l'exèrcit republicà. A causa d'això, el coronel Domingo Rey d'Harcourt es va rendir a les forces republicanes (que van ocupar la ciutat⁴⁴), i els franquistes no la van tornar a recuperar fins el 21 de febrer de 1938. En aquesta batalla els italians no hi van tenir una participació destacada; ara bé, el seu paper ajuda a entendre el canvi de plans del *Caudillo*, que va posposar l'atac a Madrid per enfocar-se en el front d'Aragó. Els atacs de la base aèria de Mallorca contra el litoral republicà es van intensificar durant el període de la batalla de Teruel i de l'ofensiva de l'exèrcit nacional al front d'Aragó. Només en el mes de gener, a Barcelona hi va haver més morts que en tot el 1937. Els atacs més greus van ser els dels italians, que van llançar més de 44 tones de bombes i van causar la mort de més de 1.000 persones. Fins i tot l'ambaixador alemany

⁴³ DE FELICE, Renzo. *Mussolini il Duce...*, op. cit., p. 410.

⁴⁴ ALPERT, Michael. "La historia militar", dins PAYNE, Stanley i TUSSELL, Javier (dirs.). *La Guerra civil. Una nueva visión del conflicto que dividió España*. Madrid: Temas de Hoy, 1996, pp. 163-166.

va afirmar que l'acció italiana havia estat "terrible"⁴⁵. En el seu diari personal, el ministre Galeazzo Ciano deixava clar que l'objectiu dels atacs era abatre "la moral de los rojos, mientras las tropas avanzan en Aragón"⁴⁶; aquests atacs només van disminuir amb la fi de la batalla de Teruel, perquè als governs alemany i italià els preocupava la repercussió negativa que havien tingut en la opinió pública internacional. Els esdeveniments de Barcelona van ser un primer pas cap a la "guerra total", un concepte que es va aplicar durant la Segona Guerra Mundial. Al final, Teruel només va causar desgast en ambdós bàndols, que van perdre recursos i homes per una petita ciutat amb més rellevància simbòlica que estratègica (tot i que, després de la batalla, el camí cap a Aragó i Catalunya quedava pràcticament lliure).

Conscient d'aquesta conjuntura i intentant aprofitar la feblesa republicana, Franco va optar per realitzar una ofensiva al front aragonès. El pla preveia atacar al llarg de la línia del front amb el triple objectiu de destruir la resistència enemiga, avançar a l'interior de Catalunya i arribar al Mediterrani per la desembocadura de l'Ebre, per tallar en dues meitats incomunicades el territori republicà⁴⁷. D'aquesta manera aconseguiria deixar aïllada a València i tenir accés al mar. L'ofensiva franquista va començar el 9 de març de 1938 i paulatinament va anar avançant i acabant amb les dèbils defenses republicanes. Belchite va caure l'11 de març, el 23 els soldats franquistes van creuar l'Ebre, el 3 d'abril van entrar a Lleida i el 15 del mateix mes van aconseguir arribar a la costa mediterrània. A principis d'abril de 1938, amb la dimissió d'Indalecio Prieto, Juan Negrín va formar un nou govern amb el lema "Resistir es vencer", molt diferent del "No pasarán" o del "Pasaremos" dels anys anteriors. Així doncs, quan les tropes de Franco van arribar a València es van trobar amb l'oposició de l'armada republicana. En aquesta batalla el CTV tampoc va prendre part, però, sabent que la fi de la guerra s'allargava, Mussolini va enviar tropes camuflades i va ordenar la represa dels bombardeigs. El 24 de juliol la línia de foc es va fixar i va començar l'ofensiva més gran de tota la guerra: la batalla de l'Ebre, on l'aviació italiana va ser l'arma fonamental dels nacionals. Entre l'agost i l'octubre de 1938, l'aviació italiana va descarregar al voltant de 250.000 projectils sobre les línies

⁴⁵ SOLÉ, Josep Maria i VILLARROYA, Joan. *España en llamas: la Guerra Civil desde el aire*. Madrid: Temas de Hoy, 2003, pp. 147 i 179.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 170.

⁴⁷ MORADIELLOS, Enrique. *Historia mínima...*, *op. cit.*, p. 265.

defensives republicanes⁴⁸. Finalment, al novembre de 1938, els nacionals van aconseguir obligar als republicans a retirar-se.

1.8. La retirada dels soldats internacionals

Per poder entendre els fets que van portar a la retirada de les tropes italianes de la península ibèrica s'ha de fer un retorn puntual al context europeu. Davant la política expansionista de l'eix Roma-Berlín, França i Gran Bretanya van adoptar una estratègia d'apropament a Itàlia, aprofitant la preocupació de Mussolini per la recent annexió a Alemanya d'Àustria (la qual cosa significava tenir a l'exèrcit alemany a la frontera italiana). El resultat d'aquest apropament a Itàlia es va traduir en els Acords anglo-italians de 1938 pels quals Itàlia accedia a retirar els seus soldats i el seu material bèl·lic d'Espanya després de la victòria de Franco i respectant les directrius del Comitè de No Intervenció; a canvi, Gran Bretanya reconeixia la conquesta italiana d'Abissínia, legitimant l'existència de l'Imperi Mediterrani feixista. En aquesta situació, Stalin va perdre interès en la "qüestió espanyola" i va tallar els subministraments que havia començat a enviar als republicans feia pocs mesos. Poc després de la publicació d'aquests acords, Negrín publicà els "Tretze punts" amb els quals pretenia negociar la pau amb els franquistes reconeixent la integritat d'Espanya a canvi de la garantia d'una sèrie de drets polítics, però el bàndol franquista es va negar. Finalment, el 21 de setembre Negrín va fer un últim intent d'aconseguir el suport internacional negant que Espanya volgués resoldre els seus problemes amb un conflicte europeu i anunciant la retirada de les Brigades Internacionals. Els resultats, però, no van ser els esperats ja que la "qüestió espanyola" havia passat a un segon pla davant l'expansió de Hitler a Txecoslovàquia i de l'annexió dels Sudets. Això va suposar l'inici del final de l'Espanya republicana. El cop de gràcia de Franco va ser declarar-se neutral en el conflicte que s'apropava i, d'aquesta manera evitar ser considerat aliat d'Alemanya i Itàlia⁴⁹. La declaració de neutralitat va desencadenar la ira de Galeazzo Ciano, que va escriure al seu diari: "Franco, preoccupato della sua neutralità [...] Che schifo! I nostri morti in Spagna devono trasalire nelle loro bare. Sorge il problema del Corpo d'occupazione volontario. Cosa faranno di loro?"⁵⁰. Per respectar els acords, el 3 d'octubre de 1938 es van repatriar al voltant de 10.000 efectius del CTV, encara que els seus millors soldats es van quedar a Espanya fins a la fi

⁴⁸ BEEVOR, Anthony. *La guerra civil española...*, op. cit., pp. 404-406.

⁴⁹ MORADIELLOS, Enrique. *La perfidia de Albión: el gobierno británico y la guerra civil española*. Madrid: Siglo XXI Editores, 1996, pp. 317-318.

⁵⁰ CIANO, Galeazzo. *Diario (1937-1938)*. Bologna: Cappelli Editore, 1948, p. 247.

del conflicte civil⁵¹, reorganitzats en una “Divisione d’Assalto Littorio” composta per 12.000 homes. A part d’aquestes tropes, els italians van deixar a Espanya també tancs, artilleria i tècnics que van suposar una gran contribució al final de la batalla de l’Ebre al novembre de 1938. Així doncs, el que quedava del CTV i el Corpo di Navarra van iniciar l’ofensiva de Catalunya avançant cap al Montblanc i Valls amb el suport de la Legió Còndor i adoptant, ara sí, l’estratègia de la *guerra celere*, van conquerir els objectius estratègics fixats. La derrota de les tropes nacionals era impossible ja que, a part de no trobar-se pràcticament amb resistència, atacaven des de tres fronts diferents i tenien el suport de l’aviació. L’ofensiva catalana va ser un èxit total per als nacionals i es va saldar amb 23.000 presoners, 40.000 republicans ferits i 5.000 exiliats. En deu dies havien conquerit un terç del territori republicà⁵². El 22 de gener de 1939, el general republicà Vicente Rojo va comunicar al president Negrín que el front català ja no existia i aquest va ordenar abandonar Barcelona; el 26 del mateix mes les tropes de Franco ja entraven a Barcelona.

Els italians del CTV es van venjar de molts italians antifeixistes sota les expresse indicacions de Mussolini que, tal com va anotar Ciano al seu diari, va dir: “La situazione in Catalogna è buona. Franco la migliora con una assennata e severa politica. Anche molti italiani sono stati presi: anarchici e comunisti. Lo dico al Duce che mi ordina di farli fucilare tutti, ed aggiunge: I morti non raccontano la storia”⁵³. Finalment, el 28 de gener les tropes nacionals van desfilar en una parada triomfal pels carrers de Barcelona però sense la participació dels soldats italians. Mussolini, des del balcó del Palazzo Venezia de Roma, va reivindicar la intervenció italiana amb aquestes paraules: “La splendida vittoria di Barcellona è un altro capitolo della storia della nuova Europa che noi stiamo creando. Dalle magnifiche truppe di Franco e dai nostri intrepidi legionari non è stato battuto il Governo di Negrín, ma molti altri tra i nostri nemici mordono in questo momento la polvere. La parola d’ordine dei rossi era questa: ‘No pasarán’. Siamo passati e io vi dico che passeremo”⁵⁴.

⁵¹ COVERDALE, John. *I fascisti italiani alla guerra di Spagna*. Roma: Editorial Laterza, 1977, pp. 336-339.

⁵² BEEVOR, Anthony. *La guerra civil española...*, op. cit., p. 429.

⁵³ CIANO, Galeazzo. *Diario (1939-1940)*. Bologna: Cappelli Editore, 1948, pp. 44-45.

⁵⁴ “Cronaca Contemporanea”, *La civiltà catòlica: pubblicazione periodica per tutta l’Italia*, 7/01/1939.

Consultable online a:

https://books.google.es/books?id=PQjqyZccBmkC&dq=La+splendida+vittoria+di+Barcellona+%C3%A8+un+altro+capitolo+della+storia+della+nuova+Europa+che+noi+stiamo+creando,+Dalle+magnifiche+truppe+di+Franco+e+dai+nostri+intrepidi+legionari+non+%C3%A8+stato+battuto+il+Governo+di+Negr%C3%ADn,+ma+molti+altri+tra+i+nostri+nemici+mordono+in+questo+momento+la+polvere.&hl=es&source=gbs_navlinks_s

Pel que fa a Madrid, després del cop del coronel Segismundo Casado, el 28 de març de 1939 les tropes franquistes i italianes van entrar a la ciutat. L'1 d'abril de 1939, Francisco Franco va enviar l'últim butlletí de guerra declarant la fi del conflicte.

2. El vessant social de la història dels feixistes italians a Espanya

Els voluntaris internacionals que van arribar a Espanya per donar suport a Franco formen part d'un fenomen certament ampli i molt divers. Estudis recents han demostrat que, per una banda, a la Guerra Civil espanyola hi van intervenir contingents estrangers que van combatre en el bàndol nacionalista independentment de la ideologia del govern del país d'origen (com és el cas de la Brigada Irlandesa, els francesos que van lluitar en el batalló Joana d'Arc o una desena de russos que es van enrolar a la Legió)⁵⁵; per altra banda, tenim la presència italiana del Corpo Truppe Volontarie, que va ser enviat pel règim feixista en suport a Franco.

En el cas italià, que és el que es pretén aquí aprofundir, els estudis també han demostrat que, amb el fet d'enviar tropes d'un exèrcit governamental, la idea del respecte a la voluntat dels individus i la capacitat de la lliure elecció dels soldats van ser totalment qüestionables. Van ser les altes esferes italians les que van enviar als soldats a Espanya i, com passa en tots els exèrcits, es va actuar en bloc sense preocupar-se de quins soldats hi anaven per convicció i quins van anar-hi obligats d'alguna manera. És per això que la qüestió fonamental que s'ha de formular a l'hora de parlar dels contingents italians que van participar a la guerra, és el grau de voluntarietat dels combatents de les expedicions que Mussolini va enviar en suport a Franco.

El problema que trobem, i que en part també passa en el bàndol contrari, és la falta de fonts primàries que facin referència als motius de l'elecció. Tot i això, a partir de les biografies de combatents d'ambdós bàndols i de la documentació enviada a les institucions, es poden esbossar les línies generals d'un panorama polític-ideològic divers. A part d'això, també és important preguntar-se sobre els orígens d'aquests combatents: on van néixer? En quina família? Quina era la seva ocupació? Només així podrem entendre els motius que van portar persones tan diferents a involucrar-se en el conflicte. I finalment, també s'ha de veure com la seva experiència en la guerra va influir en el seu pensament i en la forma de veure el règim de Mussolini. És a partir d'aquestes qüestions que es pot intentar comprendre aquest fenomen italià que va ser decisiu en el resultat de la guerra espanyola.

⁵⁵ KEENE, Judith. *Fighting for Franco: international volunteers in nationalist Spain during the Spanish Civil War, 1936-39*. Londres-Nova York: Leicester University Press, 2001.

2.1. La ideologia

El feixisme va ser el moviment polític que millor va capitalitzar la direcció d'un país en crisi després dels resultats insatisfactoris de la Gran Guerra i a partir de l'establiment d'una política exterior fortament agressiva i d'un ús polític del mite de la romanitat i de l'Imperi. En aquest sentit, la intervenció a Espanya es va adaptar bé a la lògica feixista, perquè fusionava aquest mite amb la realitat i perquè reconeixia un enemic comú, el comunisme, com a forma de confirmació d'una identitat col·lectiva feixista.

Les fonts memorials i oficials en referència a Espanya publicades a Itàlia donaven la imatge d'un país amb pecats que necessitava una resurrecció i el triomf del bé, de la llum i de la bondat; i també feien un retrat tètric del bàndol republicà, qualificant-lo de retrògrad, brut i malalt. Cal remarcar, però, que gairebé la totalitat de la historiografia sobre aquest tema ha descartat aquestes narracions com a poc sinceres i falses, decantant-se per una recerca més enfocada en el caràcter obligatori de la mobilització dels soldats i en la falta d'un autèntic sentiment feixista en el CTV, entre altres coses⁵⁶.

La "missió evangelitzadora" italiana havia de suposar una depuració d'Espanya que portés a la llum i a la victòria. Aquesta missió, però, no s'havia de dur a terme a través d'una implantació forçosa del model feixista, sinó que s'havia d'aconseguir a través de la influència per tal de transformar. Dit d'una altra manera: no es volia importar tal qual el model d'organització nacional del feixisme italià, ni tampoc donar suport al partit que més s'apropés als ideals del Duce, sinó que s'havia d'influir en la configuració d'un règim nou i contrarevolucionari. Per això, no hi havia un feixisme exportable en formes estàndards, sinó un conglomerat de doctrines, mètodes, experiències i realitzacions que poc a poc penetrarien en tots els Estats europeus⁵⁷.

La influència del règim, però, no pretenia arribar únicament a les altes esferes dels militars espanyols revoltats, sinó també a la seva rereguarda, en la qual es pretenia crear "una atmósfera de comprensió y simpatía por el Fascismo en las masas trabajadoras españolas", per a les quals aquest encara era "sinónimo de esclavitud, terror e injusticia"⁵⁸. Era important que els soldats espanyols no sentissin cap tipus de rebuig envers els italians,

⁵⁶ RANZATO, Gabriele. "Volontari italiani in Spagna: identità e motivazioni", dins ZADRA, C. i ZENDRI, D. *In Spagna per l'idea fascista: legionari trentini nella guerra civile spagnola 1936-1939*. Rovereto: Museo Storico Italiano della Guerra, 2008, p. 12.

⁵⁷ RODRIGO, Javier. *La guerra fascista...*, op. cit., p. 329.

⁵⁸ *Ibid.*, p. 178.

ja que eren els que creaven l'autèntic clima propici de penetració italiana al país. És per això que l'acció militar, la política i la propaganda eren fonamentals per reforçar el programa ideològic de superioritat política tant en els soldats espanyols com en els propis italians.

2.2. Els primers reclutaments

A Itàlia, el reclutament per al conflicte espanyol va atreure una barreja de voluntaris dels Camises Negres, de l'Exèrcit i dels anomenats "voluntaris forçats". Tot i haver-hi motius i experiències diverses, homes de diferents sectors de la societat van decidir unir-se: uns es van involucrar en nom dels ideals feixistes, per la causa religiosa o per la lluita contra el comunisme; altres ho van fer per la supervivència econòmica dels seus familiars, per una bona paga o per millorar la seva posició social. L'historiador Leonardo D'Alessandro ha estudiat les diferents formes d'allistament dels voluntaris i les motivacions que acompanyaven les seves cartes de sol·licitud. Si molts d'ells van respondre a la crida animats per la seva fe feixista, el seu desig per lluitar contra el comunisme o per defensar la civilització i la religió cristianes, n'hi va haver molts més que ho van fer mobilitzats per la Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale (MVSN), que els oferia incentius materials tangibles. Ara bé, davant la insuficiència de voluntaris que es presentaven davant la seu de la Milizia, el règim va optar també per mètodes de reclutament forçós com el sorteig⁵⁹.

Segons la historiografia antifeixista de postguerra, la majoria es va allistar per motius econòmics. Això ho pensava, ja el 1937, Carlo Rosselli, antifeixista socialista i encarregat per les autoritats republicanes espanyoles d'examinar les cartes i els diaris dels presoners feixistes capturats a Guadalajara⁶⁰. De la mateixa opinió era l'escriptor sicilià Leonardo Sciascia en la seva obra de 1960 *L'antimonio*⁶¹. De fet, sabem que la majoria dels voluntaris italians eren treballadors pobres. Dos terços d'ells provenien del sud d'Itàlia i de les illes de Sicília i Sardenya. Segons un estudi realitzat pel Ministeri d'Assumptes Exteriors italià el 1938 entre 26.000 suboficials i soldats, un 56 per cent dels voluntaris es declaraven artesans i un 32 treballadors rurals, seguits d'un 10 per cent de treballadors públics i d'un 2 per cent de professionals liberals⁶². Tot i aquests orígens socials humils,

⁵⁹ D'ALESSANDRO, Leonardo. *Guadalajara 1937. I volontari italiani fascisti e antifascisti nella guerra di Spagna*. Roma: Carrocci, 2017, p. 128.

⁶⁰ ROSELLI, Carlo. *Oggi in Spagna, domani in Italia*. Torino: Einaudi, 1967, p. 142.

⁶¹ SCIASCIA, Leonardo. "L'antimonio", *Gli zii di Sicilia* Milano: Adelphi, 1960.

⁶² DOGLIANI, Patricia. *Il fascismo degli italiani. Una storia sociale*. Torino, Utet, 2008, p. 335.

la historiadora Giulia Medas ha demostrat que els voluntaris no eren analfabets i que una gran majoria d'ells sabia llegir i escriure⁶³.

La primera presència de voluntaris feixistes italians a Espanya es va produir als pocs dies de l'aixecament militar amb l'enviament dels dotze Savoia-Marchetti i, a l'agost de 1936, amb l'arribada dels primers avions italians. Aquesta ajuda inicial va ser determinant per als primers avanços militars de Franco i va agafar per sorpresa a l'exèrcit republicà, que no havia donat prou importància a l'aixecament militar. Els tripulants d'aquests primers avions eren joves pilots voluntaris compromesos amb l'ideal feixista de Mussolini i formaven part del grup anomenat "Volontari della morte"⁶⁴. Un d'aquests pilots, Vittorino Ceccherelli, ho confirmava en una carta a la seva parella on afirmava haver tingut l'honor de ser el primer pilot italià que participés en un combat a Espanya: "Ho l'onore di battermi per il primo. Il primo combattimento. Il cuore mi balza in petto"⁶⁵. Ceccherelli concebia el feixisme no com un partit, ni com una forma de govern o una doctrina política: per ell, el feixisme era allò que el Duce volia, una manera de viure i sobre tot una fe mística de la qual se sentia apòstol i, com a tal, estava cridat a ser-ne màrtir⁶⁶.

La primera sortida de voluntaris feixistes italians va suposar l'arribada a Espanya de soldats fanàtics de la doctrina de Mussolini i disposats a obeir en tot al seu líder. Aquesta obediència quedava plasmada en el Decàleg feixista, una publicació que guiava els actes, els sentiments i la vida del soldat i on al capítol set s'afirmava que l'obediència conscient i total era la gran virtut del legionari. Així doncs, els soldats venien disposats a tot, fins i tot a entregar la seva vida si la causa ho requeria. Entre els primers voluntaris feixistes també trobem un gran nombre de casos de soldats que van ser enviats cap un destí desconegut a partir de crides com "Ragazzi! Chi di voi altri è disposto a partire per ignota destinazione alzi la mano"⁶⁷, en les quals ni se'ls mencionava el destí. Aquesta manera peculiar de reclutar voluntaris va originar la formació d'unitats militars amb soldats d'edats bastant avançades respecte d'altres unitats de xoc italianes que estaven triomfant per exemple a Àfrica. Molts d'aquests "voluntaris", però, van arribar a acusar ben aviat

⁶³ MEDAS, Giulia. *¿Quiénes fueron los voluntarios? Identità, motivazioni, linguaggi e vissuto quotidiano dei volontari italiani nella guerra civile spagnola*. Università di Cagliari-Universitat de València: Tesi doctoral, 2014.

⁶⁴ VAQUERO PELÁEZ, Dimas. *Credere...*, op. cit., p. 27.

⁶⁵ SANTONI, Enrico. *Ali di giovinenza ali di vittoria: come visse e morì Vittorino Ceccherelli, medaglia d'oro*. Florència: Vallecchi, 1939, p. 91.

⁶⁶ *Ibid.*, pp. 115.

⁶⁷ VAQUERO PELÁEZ, Dimas. *Credere...*, op. cit., p. 27.

als seus caps de tractar-los com a bèsties i de deixar-los dormir a terra; tampoc van trigar a criticar el fet que el menjar era escàs i dolent i que els exigien la mateixa instrucció militar que als soldats més joves sense tenir en compte les diferències d'edat entre ells. A mitjà termini, aquests factors contribuiran a minvar el fervor feixista d'aquests soldats.

2.3. Els altres reclutaments

La segona onada de soldats italians va arribar a Cadis i Vigo el setembre del mateix any i va ser incorporada al Tercio de Extranjeros, la unitat dels estrangers. Segons Rodrigo, per Emilio Faldella els voluntaris estaven “pieni di entusiasmo”, amb “desiderio di combattimento”, decidits a crear immediatament una tradició de victòria a Espanya⁶⁸. Entre juny de 1936 i gener de 1937, el temps d'allistament voluntari, uns 3.364 homes es van unir a les files de l'exèrcit, el 5% del total dels més de 78.000 soldats que arribarien a servir a Espanya fins al 1939. D'aquests, més de la meitat passaven de la trentena⁶⁹. No tots els homes eren militars; també hi va haver persones com Giuseppe Cordedda, que va partir a un destí desconegut pel seu “esperit d'aventura” sense importar-li la qüestió política⁷⁰ o reclusos de les presons italianes que havien estat forçats a inscriure's “voluntàriament”⁷¹. Això demostra que hi havia tants motius com combatents i realitats.

En un país sense Legió Estrangera, la Milícia, amb la seva aportació de 30.000 homes, va resultar fonamental. En efecte, a partir del reconeixement italià del govern de Burgos, Mussolini va decidir enviar el primer gran contingent de soldats format principalment per Camises Negres. Entre desembre de 1936 i gener de 1937, més de 3.000 Camises Negres van desembarcar a Cadis⁷², constituint la primera brigada legionària amb el nom d'*Operazione Militare in Spagna*. D'aquests homes només eren voluntaris aproximadament la meitat i molts d'ells eren ex combatents d'Abissínia que buscaven augmentar el prestigi dels Camises Negres en detriment de l'exèrcit regular. Gairebé tots formaven part de la MVSN, constituïda al servei de Déu i de la Pàtria i amb un reclutament des dels 17 als 50 anys. Gran part d'aquests voluntaris provenien de famílies d'ideals feixistes que havien estat educats des de petits com a “*Balillas*” i posteriorment

⁶⁸ RODRIGO, Javier. *A fascist warfare? ...*, op. cit., p. 138.

⁶⁹ KOON, Tracy. *Believe, Obey, Fight: Political Socialization of Youth in Fascist Italy, 1922-1943*, Londres: Chapel Hill, 1985, p. 239.

⁷⁰ LAJOLO, Davide. *Il “voltagabbana”*. Milano: Il Saggiatore, 1964, p. 40.

⁷¹ *Ibid.*, p. 43.

⁷² SAZ, Ismael. TUSELL, Javier. *Fascistas en España: la intervención italiana en la Guerra Civil a través de los telegramas de la “Missione Militare Italiana in Spagna” (14 diciembre 1936 - 31 marzo 1937)*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2021, p. 32.

com a “*Giovani Fascisti*”, organitzats en esquadres que tenien la missió de preparar i conservar la rectitud dels ciutadans en la defensa dels interessos d’Itàlia en el món. Finalment, aquests joves s’acabaven allistant a la *Milizia Volontaria* o al *Regio Esercito*.

A part d’aquest grup més polititzat, en aquest gran contingent també hi havia altres soldats de procedències diverses que no es movien tant per l’esperit feixista i de fidelitat al Duce com per motius personals i econòmics. Molts eren desocupats i estaven desesperats, altres eren alcohòlics, delinqüents habituals i, en general, persones poc aptes per l’activitat militar que simplement s’havien allistat per escapar de la persecució de la justícia italiana. Un exemple del poc esperit feixista d’alguns el trobem en un informe enviat el dia 18 de gener de 1937 pel comando de la “*Bandera Leone*” on es menciona que alguns legionaris eren apàtics i d’actitud hipòcrita.⁷³ Així doncs, l’esperit idealista no era tan gran com es suposava des d’un principi, i disminuïa a mida que la guerra s’allargava i s’entenia menys la presència italiana a Espanya.

Tot i la imatge de cos milicià violent, els estudis de Massimiliano Griner mostren com els milicians amb antecedents conflictius no passaven del 25%⁷⁴. En el que si coincideix la historiografia és en que les tropes tenien escassa preparació militar, almenys en relació a les tropes regulars, degut a la ràpida mobilització de tropes.

A mida que els nous contingents van anar arribant a la península, aquests van ser traslladats a la que es va anomenar “Base Nord”, situada en les zones d’Aranda de Duero i Almazán. En aquest cas, molts dels combatents s’havien apuntat com a voluntaris per anar a Abissínia, no a Espanya, i no com a soldats sinó com a treballadors. Eren reclutats per l’exèrcit del treball abissini anomenat *Servizio Volontario di Lavoro*⁷⁵, que no havia estat pensat per la guerra sinó per la colonització agrícola. Molts eren pagesos del sud d’Itàlia, alguns lliures i altres obligats per la força⁷⁶ que s’havien allistat per motius que poc tenien a veure amb la fe sinó per problemes familiars i familiars, per conductes socials conflictives o per fer mèrits i ascendir⁷⁷.

⁷³ MUÑOZ, Javier. *Morir lejos de casa. Las cartas de los soldados italianos en la Guerra Civil española*. Barcelona: Marcial Pons, p. 154

⁷⁴ GRINER, Massimiliano. *I ragazzi del '36. L'avventura dei fascisti italiani nella Guerra Civile Spagnola*, Milan: Rizzoli, 2006.

⁷⁵ BORKENAU, Franz. *El reñidero español. Relato de un testigo de los conflictos sociales y políticos de la guerra civil española*. Barcelona: Planeta, 2010, p. 212

⁷⁶ VAQUERO PELÁEZ, Dimas. *Credere...*, op. cit., p. 201.

⁷⁷ CORDEDDA, Giuseppe. *Guerra di Spagna, 100/17-Alzo Zero*. Roma: Edizioni Occidentale, 1983, pp. 100-117.

En relació a l'origen dels soldats, Giulia Medas ha arribat a la següent conclusió: un 16% eren del nord, un 20% del centre, un 43% del sud i un 21% de les illes. Aquestes dades es poden complementar amb les de Dimas Vaquero, que estableix que el grup més nombrós de morts era el del sud: Catanzaro, 126; Bari, 105; Cagliari, 82; Campobasso, 79; Catania, 74; Aquila, 71 i Agrigento, 44⁷⁸. Així doncs, aquests estudis confirmen el que ja assenyalaven els informes interns del CTV: la majoria dels soldats eren del sud d'Itàlia i de les illes, territoris principalment agrícoles i amb una renda per càpita molt inferior a la de les regions del nord. Autors com Lajolo, Guariglia o Conforti sostenen aquesta versió sobre la procedència dels nous "voluntaris". Conforti afirma que eren una massa d'homes entre 19 i 56 anys, que eren soldats de la *Divisione Assieta* i d'alguns batallons de la guarnició de Sicília juntament amb treballadors i agricultors sense feina que volien anar a l'Àfrica. D'aquests, dues terceres parts estaven casats i amb fills i aquesta era una de les raons de la falta d'entrega militar en els moments decisius. Lajolo afegeix que els integrants de la futura Divisió Littorio (la menys voluntària de totes) pensaven que treballarien en el rodatge de la pel·lícula "Escipió l'Àfrica", però que el coronel els havia reunit i els havia dit que finalment entrarien en combat. És així com, a començament de 1937, uns 18 batallons van arribar a Cadis, es van unir a la *Divisione Littorio* i van rebre el nom de *Corpo Truppe Volontarie* o CTV.

2.4. La vida al front

L'empresa espanyola dels generals rebels, que en un inici s'havia de dur a terme en poques setmanes, no va resultar com s'esperava i, davant la impossibilitat de retirar-se, Mussolini va haver de canviar la estratègia i començar una guerra de trinxeres que recordava la de la Primera Guerra Mundial. El llarg període transcorregut al front i el fet de no poder tornar a casa van portar una sèrie de conseqüències típiques d'un conflicte de llarga durada: desercions, automutilacions, violència dins al propi bàndol, canvi de lleialtats i també l'empitjorament de les condicions sanitàries de la salut dels voluntaris.

Des dels diaris italians es va donar una imatge idealitzada de la vida al front: en les seves pàgines explicaven les òptimes condicions en les quals es trobaven els soldats i s'ometia la falta de recursos de les tropes, la dificultat per accedir a serveis mèdics i la dificultat per avançar al front. Totes qüestions que es podien entreveure en les cartes dels soldats a les seves famílies. Un exemple d'això el podem veure a la carta següent, on un soldat del

⁷⁸ MEDAS, Giulia. *¿Quiénes fueron los italianos? ..., op. cit.*, p. 46.

front escriu al seu germà i li parla de l'escassetat de materials de primera necessitat i com aquesta falta el podria convertir en antifeixista:

Caro Pietro.

Ricevo la tua oggi e sono qui a risponderti sotto un sole cocente ed afoso e in una posizione abbastanza scomoda lo capirai dalla calligrafia.

Ciò che ti ha dolorosamente colpito di quanto ho scritto alla mamma, caro Pietro non è che una minima parte di ciò che qui succede.

Ne vuoi sapere una! Ho qui nel mio BTG la forza di circa 670 uomini, non più uno ai calzoni che stiano insieme, stracciati in modo indegno e pietoso, ebbene sono giunte ora n° 10 paia di pantaloni dico dieci, avvertendo che non sarà oltre tollerato vedere CC.NN. in questa azione, si molto Pietro ed è una cosa che parla con eloquenza!!! hai letto il Popolo d'Italia di oggi, pardon del giorno 3/8/38 io l'ho avuto oggi, riguardalo, ha per titolo "Le perdite legionarie nella battaglia del Levante" forse per voi hanno una eloquenza ridotta ma per noi hanno tanta eloquenza.

Molti gli eroi caduti, troppi, pagati e ricordati dai giornali con parole roboanti, dimenticati vilipesi in quella che è la reale ricompensa al gesto di valore compiuto, bistrattati nell'essere messi a paragone ed a volte a un livello inferiore di chi della guerra è un semplice spettatore ed a distanza.

Questo è ciò che fa male a noi, che rincrudisce questa nostra vita di continuo disagio, di fatiche morali e materiali, e credi solo una grande fede nel Duce il credo all'ideale impediscono a noi di diventare antifascisti mentre tutto qui si fa per farci diventare tali.

Non giudicarmi male Pietro, tu sai e conosci la mia fede essa non trema ne subisce scosse, ma solo perché essa è permeabilizzata in un credo vissuto troppo vissuto.

Abbiamo ricevuto dei complementi, vuoi sapere chi sono –non conoscono il fucile non sanno cosa siano le bombe, ed alla mia domanda che cosa hanno fatto in quei giorni in attesa di partire, mi hanno detto che li hanno fatto cantare...

Ma è possibile che in Italia si agisca ancora così? È possibile che non si creda ancora che qui vi è una guerra e che guerra? Forse non hanno letto ancora il grande numero di eroi che abbiamo lasciato nel nostro cammino! Questo si chiama per noi tradire il Duce, l'idea; e fa porre a noi dolorose tragiche domande!!!!Ma non ti voglio più annoiare.

Tuona ora il cannone e gracchia ogni tanto la mitragliatrice..... Guerra! Chi ci fa più caso ormai. Ho piacere della promozione del camerata Fossa, essa è ben data, gli scriverò oggi le mie congratulazioni. Vai da lui con questa mia, salutalo tanto.

Ti ringrazio degli auguri e delle fotografie che dici mi manderai.

Un caro abbraccio, tuo F/to Bruno⁷⁹.

Es pot afirmar que a l'estiu de 1938 la situació de l'exèrcit italià a Espanya era insostenible: la desconfiança i el millor tracte a les tropes espanyoles i els favors reservats a l'exèrcit alemany feien de la missió italiana quelcom desesperançador. En les seves

⁷⁹ *Ibid.*, p. 146.

cartes, els soldats italians van començar a expressar la sensació d'estancament de la situació, que va acabar desenvolupant en un sentiment d'estafa entre els soldats mes pobres que havien anat a arriscar la seva vida per la Pàtria mentre que els rics es quedaven tranquil·lament a Itàlia. Aquest és el cas d'un soldat que diu: "Quelli lì fanno carriera e guadagnano onori e propozioni... da 18 mesi; la pelle non la rischiano davvero"⁸⁰. A través de la correspondència també podem veure el caràcter desconfiat dels espanyols respecte als voluntaris italians, dels quals no es sabia què en treien de benefici participant en el conflicte (al contrari dels alemanys, que havien aprofitat per ampliar i intensificar el trànsit comercial). En aquest cas trobem a Mario, un soldat que escriu al seu germà Totò dient-li:

"Hai letto la dichiarazione di neutralità? Quel gesto ti dice quanta fidanza possiamo faré nella Spagna e, che dopo tanti sacrifici, è veramente doloroso che la nostra Patria vien cosí mal ricompensata.[...]"⁸¹ Per altra banda, els soldats italians es queixaven de la categoria superior amb la que eren tractats els militars espanyols respecte els italians i els majors beneficis dels primers en temes com el menjar. D'aquest fet se'n fa ressò un soldat que afirma [...] I nostri hanno pane brutto, nero, spesso, muffito, pssesso vecchio di 5 giorni, e gli spagnoli hanno pane ben cotto e della giornata! La carne, la nostra sussistenza compra delle vecchie e mastodontiche vacche o dei buoi che sembrano montagne con una carne dura e coriacea, e gli altri hanno carne tenera di vitella e di bestie piccole e giovani e la pagano 2 lire meno al chilo!"⁸².

2.5. L'avorriment

Després de la caiguda de Santander i d'Astúries, el conflicte va entrar en un període de calma. Les unitats italianes estaven aturades a la zona de Soria i La Rioja preparant, en teoria, l'ofensiva sobre Madrid. La realitat era que amb l'estabilització del front de Guadalajara a finals de març de 1937, la major part del CTV només havia participat en la ofensiva de Santander i, a diferència de les Brigades Internacionals que van participar en totes les batalles importants de la guerra, el CTV es va mantenir en reserva durant mesos⁸³. Com és evident, les cartes dels soldats no van tardar a reflectir la sensació de buit, de desolació i d'avorriment habituals en una guerra moderna i parlaven de l'espera al combat en una incòmoda, monòtona i a vegades enervant rutina diària⁸⁴. Els oficials

⁸⁰ *Ibid.*, p. 148.

⁸¹ *Ibid.*, p. 149.

⁸² *Ibid.*, p. 149.

⁸³ MATTHEWS, James. *Soldados a la fuerza. Reclutamiento obligatorio durante la guerra civil 1936-1939*. Madrid, Alianza Editorial, 2012, p. 32.

⁸⁴ FUSSELL, Paul. *Tiempo de guerra. Conciencia y engaño en la Segunda Guerra Mundial*. Madrid: Turner, 2003, p. 99.

intentaven trencar la immobilitat amb exercicis, pràctiques i desfilades que eren percebudes com una pèrdua de temps per molts soldats que consideraven que només feien retardar el final de la guerra (ja que permetien que l'enemic es reorganitzés). En una carta enviada des d'Aragó, un combatent es queixava de l'oci forçat que permetia “a los rojos recibir ayudas materiales y de hombres”⁸⁵.

Ni en el temps de descans, però, es podia baixar la guàrdia. La por als espies i infiltrats suposava un autèntic temor entre les files italianes fins al punt que, al febrer de 1937, es van distribuir vàries circulars de la MVSN on es donaven instruccions per la vida en la guarnició, es prohibia als soldats allunyar-se sols a la perifèria de les poblacions o acceptar invitacions en cases aïllades. Aquestes circulars també constituïen un servei polític amb personal fiable que s'encarregava “vigilar, escuchar, individuar e informar de todo”, sobretot d'aquelles reunions on “las celulas subversivas y agentes provocadores encargados de hacer propaganda derrotista” poguessin actuar⁸⁶. La desconfiança no només era interna sinó que també externa, sobretot cap a la població espanyola del territori on, segons els italians, encara quedaven elements rojos i simpatitzants marxistes que duïen a terme actes de sabotatge i propaganda activa comunista. Els italians atribuïen a la propaganda enemiga l'animadversió espanyola cap a ells, que havien de ser els “alliberadors”.

La majoria de crítiques dels soldats, doncs, anaven dirigides cap als seus oficials perquè la retòrica feixista de la camaraderia no havia acabat amb el classisme i el paternalisme del Regio Esercito. Tot i aquestes queixes, exculpar a Mussolini entrava en la lògica del fenomen del culte a la seva personalitat carismàtica que lliurava al Duce de negligències, errors i corrupteles⁸⁷. En la correspondència es troben expressions com “questo avviene perché il Duce non sa nulla, se lo sapesse sicuro che le cose cambierebbero molto presto” o “io sono sicuro che Mussoloni non sa nulla delle nostre vere condizioni, o almeno non sa che in tutta questa storia si è creata all'interno del Comando delle Troppe un'immonda e disonesta massoneria”⁸⁸.

Al final només la camaraderia ajudava a suportar els períodes de llarga espera. La unitat, l'esquadró o la secció es convertia en una nova família que donava seguretat i protecció

⁸⁵ MUÑOZ, Javier. *Morir lejos de casa...*, op. cit., p. 186.

⁸⁶ *Ibid.*, p. 78.

⁸⁷ DOGLIANI, Patricia. *Il fascismo degli italiani...*, op. cit., p. 81.

⁸⁸ RODRIGO, Javier. *Morir Lejos de casa...*, op. cit., p. 173.

davant el patiment, remarcant encara més la distància entre el soldat i la societat civil⁸⁹. Els soldats començaven a témer que la guerra s'allargués molt més del previst, inclús que es transformés en un gran conflicte europeu; cada vegada es mostraven més cansats de la inacció perquè volien dur a terme la gran ofensiva que portés a la victòria i al retorn a casa. L'oficina de censura, per la seva banda, informava a les famílies que els soldats estaven descansant relaxats pel clima i que tenien previsió de entrar en combat pròximament.

2.6. La situació sanitària de les tropes

Pel que fa la situació sanitària del CTV, els diaris italians, com *Il Popolo d'Italia*, dedicaven llargs articles a ressaltar la gran labor del personal mèdic i l'eficàcia de les modernes màquines que hi havia als hospitals dels camps que el Règim havia donat als voluntaris. Res més lluny d'una realitat en la qual els morts es contaven en centenars.

Tornant a analitzar les correspondències és interessant notar com hi ha diverses cartes, evidentment censurades, que afirmaven tot el contrari del que deia el govern italià. Anita Arcangeli, mare d'un soldat hospitalitzat a Saragossa, denunciava les insuficiències “en nuestros hospitales militares que, si causan inconvenientes en tiempos normales, provocan numerosos muertos en tiempo de guerra”⁹⁰. També hi ha cartes que denunciaven la falsa grandiositat amb la qual alguns metges parlaven de l'aparell sanitari italià a Espanya. Per altra banda, els informes mèdics evidenciaven una gran preocupació per les condicions físiques dels soldats: ancians, malferits o amb discapacitats que haurien d'haver impedit des d'un inici el seu alistament (aquest fet també ens demostra la pressa amb la qual es va pretendre crear un possible exèrcit). La gran preocupació dels metges, però, era la de contenir les malalties transmissibles i altament mortals com el tifus, la verola o la tuberculosi. Això era un problema greu en la mesura en què aquests soldats malalts havien de retornar a Itàlia i podrien haver afavorit l'expansió d'aquestes malalties a la mare pàtria.

⁸⁹ CARRUBA, Marco. “La memoria del Cuerpo de Tropas Voluntarias en las publicaciones del régimen fascista y en las biografías de los voluntariós”, dins ALDUNATE, Oscar i HEREDIA, Iván (coords.). *I Encuentro de Jóvenes Investigadores en Historia Contemporánea de la AHC*. Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza, 2008, consultable en format online al següent enllaç web: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2582876>.

⁹⁰ MEDAS, Giulia. *¿Quiénes fueron los italianos? ...*, op. cit., pp. 159-160.

2.7. La propaganda

Des de l'inici de la guerra civil, una de les qüestions que més preocupava a la Missió Militar Italiana a Espanya (que a partir de febrer de 1937 canvià el seu nom pel de CTV) era que aquesta es dirigís massa cap als espanyols i que no es tinguessin en compte els italians. De manera que les autoritats italianes van començar a treballar aquest tema abans que les seves tropes arribessin a Espanya. De fet, els soldats italians van arribar a la península amb un coneixement de la realitat ja deformat i manipulat fins al punt que els estereotips i les notícies esbiaixades sobre l'anticlericalisme, els assassinats de sacerdots o la violència del bàndol republicà van tenir un gran pes a l'hora de motivar els primers alistaments. L'objectiu principal de la propaganda feixista italiana era desmoralitzar l'enemic, i fer-ho a través de dues modalitats: d'una banda, amb la intercepció i posterior interferència de les freqüències de radio internacionals antifeixistes; de l'altra, la intervenció de l'EIAR (*Ente Italiano per le Audizioni Radiofoniche*), que funcionava a Itàlia des de 1927 i que parlava de les qüestions espanyoles i de la intervenció italiana en el front nacionalista. Aquests dos factors van ser centrals en la campanya de propaganda feixista. L'EIAR, sobretot, va retransmetre un especial espanyol durant tot el conflicte.

S'ha de dir que la propaganda italiana en territori espanyol durant els inicis del conflicte era inferior a l'alemanya. El novembre del 1937, l'Ufficio Stampa Italiano (USI), dirigit per l'ex cònsol general de Barcelona Carlo Bossi, va redactar un Butlletí per a tots els diaris on es parlava quasi "ed esclusivamente dei progressi realizzati dall'Italia Fascista in ogni campo"⁹¹. Aquest butlletí es va enviar a totes les ràdios d'Itàlia per tal de difondre els missatges desitjats pel govern de Roma. A part d'això, l'USI també emetia un noticiari en italià del CTV a través de *Radio Nacional de Salamanca*, a més de col·laborar amb noticiaris en francès i de controlar *Radio Verdad*, una ràdio que emetia des de Roma en català i castellà.

Després del desastre propagandístic de Guadalajara, l'ex cònsol general de Barcelona va passar a ser el responsable en matèria de propaganda i va decidir fer un gir i centrar-se en els soldats per tal d'aconseguir la major penetració dels ideals feixistes en la vida civil i política de la societat espanyola. En aquest sentit, el fenomen amb més rellevància a nivell propagandístic a Espanya va ser la publicació del diari *Il Legionario* que va estar en

⁹¹ CORTI, Paola i PIZARROSO, Alejandro. *Giornali contro: "Il Legionario" e "Il Garibaldino". La propaganda degli italiani nella guerra di Spagna*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 1993, p. 29.

circulació de març de 1937 fins a l'agost de 1938. En un principi era setmanal i portava el subtítol *Giornale dei lavoratori combattenti in difesa della civiltà europea contro la barbàrie rossa*, però a partir del setembre de 1937 es va presentar-se com a *Quotidiano dei legionari combattenti in Spagna*. En una primera fase el diari només tenia una pàgina amb informació de la radio italiana (com, per exemple, un discurs del Duce o de Ciano), a més de notícies del front i sobre els ascensos i els homenatges, o d'algun article de diaris com *Il Popolo d'Italia*. El diari era escrit en italià i es feien poques referències a Espanya, sense ressaltar cap figura militar espanyola que no fos Franco. Amb el temps, va seva paginació va créixer, contant també amb una secció de mots encreuats en la qual es barrejava l'humor amb un gran grau de menyspreu envers l'enemic⁹². L'èxit d'aquesta publicació va portar l'exèrcit a intervenir sobre la seva política editorial, i el seu declivi va arribar quan el seu director es va negar a vendre el diari en comptes de deixar-lo gratuït (la venda suposava que els redactors passarien a ser periodistes i que tindrien dret a liquidació). Paradoxalment, el final d'aquesta publicació va comportar l'inici de la circulació de varis diaris italians i de revistes d'humor (exigides pels oficials del CTV⁹³) que van suposar l'arribada d'informació quotidiana rica i variada, dividida en seccions especialitzades on es ressaltava la necessitat de la premsa com a instrument de lluita política a favor del Règim i com a mètode per contrarestar la propaganda enemiga, especialment la de les Brigades Internacionals. Parlem de publicacions que exaltaven els soldats caiguts, els pilots de l'aviació italiana i que dedicaven àmplies cròniques de guerra que oferien relats hiperbòliques i deformades del curs de la guerra. Aquest esforç periodístic va ser acompanyat també per iniciatives menors però sens dubte eficaces com l'edició de cinquanta mil distintius italoespanyols, de cartolines amb l'efígie i frases del Duce, de l'edició de trenta mil exemplars d'un resum dels seus discursos i de traduccions d'obres feixistes que formaven part d'un programa de penetració cultural de gran abast.

2.8. Les dones

Si parlem de dones, s'ha de començar dient que les relacions dels soldats italians amb dones espanyoles va ser quelcom molt recurrent durant la guerra. Les cartes mostren diferents models femenins fortament marcats pels tòpics i pel seu paper de subordinació⁹⁴.

⁹² RODRIGO, Javier. *La guerra fascista...*, op. cit., p. 4.

⁹³ CORTI, Paola i PIZARRÓSO, Alejandro. *Giornali contro...*, op. cit., p. 61.

⁹⁴ ALCALDE, Ángel. "Experiencia de guerra y relaciones de género: los excombatientes franquistas de la guerra civil española", dins ORTEGA, Teresa i DEL ARCO, Miguel Ángel. *Claves del mundo contemporáneo. Debate e investigación: actas del XI Congreso de la Asociación de la Historia Contemporánea*, Granada, Comares, 2013.

Per a molts voluntaris italians, la guerra era una situació on afloraven els sentiments més primaris de l'home sense els límits de la societat burgesa. Estar amb dones espanyoles es considerava una experiència on el desig sexual era autèntic i on els valors virils com l'ànima de conquesta, el combat, la possibilitat de la mort o l'instint de supervivència es barrejaven amb un discurs vitalista oposat a la "dictadura de la raó" i profundament masculista. El corteig a les dones espanyoles es va convertir en "l'esport" dels militars italians i la censura ho va aprofitar per afirmar que aquests costums revelaven la major comprensió i simpatia per als legionaris italians i la creació i extensió de llaços sentimentals que es consolidaven amb matrimonis.

La guerra va reforçar el mite de les dones com a font de consol per als homes, i les madrines de guerra es van convertir en un autèntic antídote contra la soledat, la por a la mort i el trauma de la guerra (tot i que la seva figura estava dotada d'un fort component moral i patriòtic)⁹⁵. Aquest fenomen tan estès va permetre als soldats d'establir relacions per carta amb dones que es trobaven a Itàlia que els animaven a seguir complint el deure, els demanaven notícies sobre el front o els desitjaven un bon retorn. Per altra banda, la guerra també va reforçar la presència de la prostitució en les grans ciutats convertint-la en quelcom àmpliament tolerat i inclús encoratjat. Aquest fet va anar estretament relacionat amb l'augment de la transmissió de malalties venèries.

D'altra banda, a la guerra espanyola trobem involucrades tant infermeres italianes de la *Croce Rossa Italiana* (CRI) com dones que formaven part dels *Fasci Femminili*. En els inicis del conflicte, juntament amb els metges, es van enviar infermeres voluntàries i algunes professionals que havien fet cursos de formació mèdica de la CRI. Aquestes dones assistien els mutilats espanyols que s'havien de recuperar als *Istituti di cura e di rieducazione fisica* a Itàlia i, a través del Comitè Internacional de Ginebra, també ajudaven els presoners en mans dels republicans. A part del suport mèdic, les dones italianes van realitzar obres d'assistència material amb l'enviament de paquets amb vivres, medicaments i roba d'hivern i també assistència moral a través de cartes. Tot i la ajuda i l'empeny de les infermeres durant la guerra, la mobilització de les infermeres continua generant polèmica sobre si eren les úniques dones legitimades a intervenir en el camp de batalla.

⁹⁵ MOLINARI, Augusta. *La buona signora e i poveri soldati. Lettere a una madrina di guerra (1915-1918)*, Torino: Scriptorium, 1998.

2.9. La moral i el retorn a casa

Tal com he anat mencionant al llarg del capítol, la correspondència dels militars italians a Espanya mostrava l'alt grau de malcontent i desil·lusió que es va produir quasi al mateix moment que el desembarcament degut, principalment, a les expectatives sobre el curs de la guerra i la seva distància amb la realitat. Victòries com la de Màlaga atenuaven les queixes i injectaven moral als soldats però les cartes mostren com, tot i els avanços, entre els soldats s'anava produint un canvi de mentalitat a mida que començaven a admetre una certa combativitat de l'enemic. El Camisa Negra Malvino Palazzi admetia que “tutto è al di sopra di quello che pensava, non credevo che la guerra fosse così terribile e mi sembra di essere caduto in un sogno da cui non posso ancora svegliarmi”⁹⁶. En altres cartes es llegien comentaris de penediment i desil·lusió perquè alguns soldats s'havien allistat per resoldre la seva situació econòmica i creien que no arribarien a entrar mai en combat. Un altre Camisa Negra, Giuseppe Cani, escrivia al seu germà el 5 d'abril de 1937 dient-li que després de trenta-quatre dies en el front s'havia adonat que era una guerra injusta per ambdues parts i denunciava que en el moment de la contesa els seus oficials haguessin fugit. L'única cosa que li interessava era tornar a casa i punt⁹⁷. Encara que els informes oficials afirmessin que la moral estava elevada en general, també destacaven que una minoria dels soldats es mostrava desmoralitzada i que volia tornar a Itàlia a través de mètodes il·lícits com l'ús de certificats mèdics que parlaven de suposades malalties greus. Atès que aquestes pràctiques no donaven gaires bons resultats, els soldats passaven directament a simular malalties.

Però abans d'acabar, parlem també del retorn a casa d'aquests soldats. El 6 de juny de 1939, el CTV va desembarcar al port de Nàpols complint els desitjos dels soldats que anhelaven tornar a casa. El retorn significava la salvació, el final del malson i l'alegria del retrobament amb les famílies, però també el desencant per les promeses materials i simbòliques incomplertes. En les memòries i en la literatura abunden els relats de soldats que van escriure sobre aquest desarrelament i les dificultats del retorn a la vida quotidiana⁹⁸. Mentre el feixisme celebrava la memòria dels caiguts, erigia monuments, posava làpides de marbre o batejava carrers en la seva memòria, els mutilats no tenien ni una pensió o una medalla. És el cas de Francesco Jovine, un soldat que en tornar a casa

⁹⁶ D'ALESSANDRO, Leonardo. *Guadalajara 1937...*, op. cit., p. 163.

⁹⁷ *Ibid.*, p. 171.

⁹⁸ MAMONE, Graziano. *Soldati italiani in Libia. Trauma, scrittura, memoria (1911-1912)*, Milano, Unicopli, 2016, p. 53.

els seus familiars li deien que havia d'estar content perquè tindria treball i una pensió per haver perdut el braç; però l'home feia notar: “*Un braccio, che cos'è un braccio? Perdi un braccio; sembra una disgrazia e invece può essere una fortuna*”⁹⁹. O com el personatge de Sciascia que deia: “*Mia moglie non diceva nulla, la busta della banca, con le diecimila lire che era riuscita a risparmiare, gli sembrava compensare tutto, la guerra, la mano perduta, la ripugnanza che lei sentiva nel guardarmi il monione o nel sentirsi toccata*”¹⁰⁰.

Els excombatents manifestaven el seu disgust per la poca diligència de les jerarquies locals a l'hora de proporcionar-los treball i assistència moral i parlaven de tornar a Espanya desil·lusionats. Els familiars també estaven preocupats pel seu futur i a vegades també animaven als soldats a quedar-se a Espanya per trobar millors oportunitats, donant per fet que Franco els ajudaria en agraïment al seu suport.

Un altre tema complicat eren els presoners italians a Espanya, que eren vistos per la població ibèrica com a covards, desertors i col·laboracionistes amb l'enemic. Pel que fa als presoners del CTV acusats dels delictes més greus, se'ls va traslladar a Itàlia i van ser lliurats al Tribunal Especial per la Defensa de l'Estat¹⁰¹. El problema es va plantejar amb els legionaris condemnats a delictes comuns i amb els desertors i traïdors. En el primer cas, la repatriació plantejava problemes, ja que sempre hi havia risc de fuga degut a que la temptació de tornar a casa era massa gran. Per aquests casos es va arribar a l'acord que fossin jutjats a Espanya i per això es va crear un tribunal provisional del CTV. Encara més difícil de gestionar va ser el cas dels legionaris capturats a la batalla de Guadalajara, especialment aquells que s'havien allistat per oportunisme o que van acabar difonent propaganda republicana. Alguns d'aquests acabarien detinguts un cop acabada la guerra.

Tot i les penes de presó, el decret del 31 de març de 1937 donava la possibilitat a aquests soldats de redimir les seves penes als batallons de càstig o directament als batallons d'assalt al front¹⁰². El desembre del mateix any, 190 legionaris ja s'havien beneficiat de la mesura i molts d'ells havien aconseguit mesures de gràcia total. Amb aquest canvi,

⁹⁹ JOVINE, Francesco. *L'impero in provincia. Cronache italiane dei tempi moderni*. Torino: Einaudi, 1945, pp. 75-76.

¹⁰⁰ SCIASCIA, Leonardo. *Gli zii di Sicilia...*, op. cit., p. 236.

¹⁰¹ DINI, Sergio. “La giustizia militare italiana durante la guerra civile spagnola”. *Italia contemporanea*, n. 249, 2007, pp. 619-629.

¹⁰² RODRIGO, Javier. *La guerra fascista...*, op. cit., p.224.

l'índex de delinqüència va disminuir exponencialment fins al 0'52% de l'any següent. En acabar la guerra, les penes residuals d'aquests soldats redimits van ser completament perdonades i també es van anular les condemnes dels soldats caiguts al front. Finalment, després de 1945, la major part dels càrrecs es van declarar prescrits¹⁰³. Els pocs casos que van acabar sent condemnats eren de malversació.

A l'altra banda de l'espectre, les promocions en la carrera militar i les condecoracions es van convertir en una manera barata de recompensar els voluntaris. Certament, hi ha haver una inflació de medalles i de reconeixement. Al seu diari, el capità Bassi criticava com, amb la caiguda de Barcelona, havia començat una carrera per veure qui era més important i afirmava que quan s'havia de combatre no hi havia ningú, però quan s'avançava sense perill tots es sentien herois¹⁰⁴. En tot cas, com va reconèixer Galeazzo Ciano al seu diari, al final es va produir, entre les tropes italianes a Espanya, una certa interiorització del discurs sobre la mort per un ideal, el feixista, durant la guerra¹⁰⁵, i és possible que donar un significat a la mort respongués a una necessitat psicològica i que confortava davant un possible destí terrible.

¹⁰³ CORRAL, Pedro. *Desertores: la Guerra Civil que nadie quiere contar*. Barcelona: Debate, 2005, pp. 412-417

¹⁰⁴ BASSI, Maurizio. *Da Cadice ai Pirinei. Ricordi di un legionario. Dal taccuino di guerra di un legionario in terra di Spagna*. Florència: Felice, 1940, pp. 93 i 232.

¹⁰⁵ CIANO, Galeazzo. *Diario 1937-1943...*, op. cit., p. 39.

3. Conclusions

La Guerra Civil espanyola va ser un esdeveniment cabdal en la història europea del segle XX i que va implicar diferents països. Un d'aquests va ser certament la Itàlia de Benito Mussolini, que va jugar un paper clau per la victòria del bàndol nacional.

En la primera part d'aquest treball, he volgut mostrar les raons que va oferir el règim italià per justificar la seva intervenció a favor del bàndol franquista i per valoritzar el seu paper militar i polític al conflicte. La meva intenció, doncs, era oferir una contextualització política del rol de la Itàlia feixista a Espanya. Si bé la seva participació va ser important, els seus èxits inicials van anar acompanyats de derrotes desastroses que van minvar la seva popularitat entre les tropes espanyoles i van semblar dubtes dins les pròpies files italianes.

Determinar si els soldats italians van tornar a casa el 1938-1939 més convençuts del feixisme és complex. En la segona part del treball he intentat cobrir aspectes claus del dia a dia de les tropes que van orientar les seves opinions sobre la pròpia guerra i sobre el règim; he intentat, doncs, demostrar que aquests no van estar influïts només per la propaganda oficial del govern de Mussolini, sinó que la seva experiència diària al front i a la rereguarda hi va tenir un pes notable.

Pel que fa a la propaganda feixista, els soldats italians van estar exposats a intenses campanyes de propaganda que pretenien convèncer-los de la superioritat de la ideologia feixista davant l'amenaça del comunisme i de la necessitat de defensar-la a qualsevol cost; a més, aquestes campanyes estaven dissenyades per fer creure a la població que la causa era justa i que estaven lluitant per la supervivència del règim feixista. Parlem de les campanyes gestionades per l'*Ente Italiano per le Industrie Turistiche*, altament eficaces i l'objectiu final de les quals era crear la imatge "d'un nou Imperi Romà" que s'expandiria a tot el Mediterrani.

D'altra banda, tant la Itàlia feixista com l'Alemanya nazi van utilitzar el conflicte com a una oportunitat per expandir les seves ideologies arreu d'Europa; això va influenciar l'experiència dels soldats al front però també a les famílies i a tots aquells que s'havien quedat al país i depenien dels mitjans de comunicació per saber què passava a Espanya. La guerra donava als soldats l'oportunitat de veure la ideologia feixista en acció i la correspondència entre aquests i les seves famílies mostra com, en molts casos, els primers estaven orgullosos de la seva contribució a la causa.

Tanmateix, alguns historiadors dubten de l'eficàcia de la propaganda sobre els soldats: argumenten que l'experiència del combat va desil·lusionar a alguns d'ells i que els horrors de la guerra -juntament amb les tàctiques de combat i les armes utilitzades- van provocar un primer desencís envers la ideologia feixista. Ser testimonis del patiment dels civils i de la destrucció de les ciutats també va ser un altre element que va empènyer no pocs soldats a deixar de creure en la imatge romàntica de la guerra que era promocionada pel règim. De tot això m'he ocupat en el segon capítol del treball.

A més a més, val la pena remarcar que molts dels que van combatre a Espanya eren persones que no tenien altra opció socioeconòmica. Com he explicat en aquestes pàgines, mentre que alguns es van allistar per la seva fe en el *Duce* o per simple esperit d'aventura, altres ho van fer per necessitats econòmiques o fins i tot per motius de supervivència material.

Així doncs, espero haver esbossat un quadre de la diversitat de factors que van influir als italians a allistar-se; i també haver demostrat que en alguns casos la ideologia i la fe en el *Duce* no hi tenien res a veure i que molts dels que se'n van anar a Espanya van tornar a Itàlia molt més crítics amb un règim vist, fins llavors, com una realitat infal·libre i inqüestionable.

4. Bibliografía

AGUILERA, Manuel. “Italia en la Guerra Civil española: el capitán Villegas y el origen de la Aviación Legionaria de Baleares”. *Cuadernos de Historia Contemporánea*, n. 41, 2019, pp. 285-304.

ALCALDE, Angel. “Experiencia de guerra y relaciones de género: los excombatientes franquistas de la guerra civil española” en ORTEGA, Teresa i DEL ARCO, Miguel Ángel. *Claves del mundo contemporáneo. Debate e investigación: actas del XI Congreso de la Asociación de la Historia Contemporánea*, Granada, Comares, 2013.

ALPERT, Michael. “La historia militar”. En PAYNE, Stanley i TUSSELL, Javier (dirs.). *La Guerra civil. Una nueva visión del conflicto que dividió España*. Madrid: Temas de Hoy, 1996, pp. 163-166.

AYAN, Xurxo, i RUIZ, Luis. “Fear of the dark: el fascismo italiano en guerra (1935-1945) y el miedo al bosque”. *Rubrica contemporanea*, n. 21, 2022, pp. 47-69.

BARGONI, Franco. *La participación naval italiana en la guerra civil española (1936-1939)*. Madrid: Instituto de historia y Cultura Naval, 1995.

BASSI, Maurizio. *Da Cadice ai Pirinei. Ricordi di un legionario. Dal taccuino di guerra di un legionario in terra di Spagna*. Florència: Felice, 1940.

BEEVOR, Anthony. *La Guerra Civil española*. Barcelona: Planeta, 2011.

BORKENAU, Franz. *El reñidero español. Relato de un testigo de los conflictos sociales y políticos de la guerra civil española*. Barcelona: Planeta, 2010.

CAMPO RIZO, José Miguel. “El Mediterráneo, campo de batalla de la Guerra Civil española: la intervención naval italiana. Una primera aproximación documental”. *Cuadernos de Historia Contemporánea*, n. 19, 1997, pp. 55-87.

CARRUBA, Marco. “La memoria del Cuerpo de Tropas Voluntarias en las publicaciones del régimen fascista y en las biografías de los voluntariós”, dins ALDUNATE, Oscar i HEREDIA, Iván. *I Encuentro de Jóvenes Investigadores en Historia Contemporánea de la Asociación de Historia Contemporánea*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2008.

CASSONI, Enzo. *620 giorni che sconvolsero la Spagna. Storia della guerra civile spagnola*. Roma: Nuova Editrice Spada, 1955.

CEVA, Lucio. *Spagna 1936-1939: política e guerra civile*. Milano: Franco Angeli, 2010

CEVA, Lucio. "The Strategy of a Fascist Italy: a premise". *Totalitarian Movements and Political Religions*, n. 3, 2010, pp. 41-54.

CIANO, Galeazzo. *Diario (1937-1938)*. Bologna: Cappelli Editore, 1948.

CORDEDDA, Giuseppe. *Guerra di Spagna, 100/17-Alzo Zero*. Roma: Edizioni Occidentale, 1983.

CORRAL, Pedro. *Desertores: la Guerra Civil que nadie quiere contar*. Barcelona: Debate, 2005.

CORTI, Paola i PIZARROSO, Alejandro. *Giornali contro: "Il Legionario" e "Il Garibaldino". La propaganda degli italiani nella guerra di Spagna*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 1993.

COVERDALE, John. *I fascisti italiani alla guerra di Spagna*. Roma: Laterza, 1977.

COVERDALE, John. *Italian Intervention in the Spanish Civil War*. Princeton: Princeton University Press, 1975.

D'ALESSANDRO, Leonardo. *Guadalajara 1937. I volontari italiani fascisti e antifascisti nella guerra di Spagna*. Roma: Carrocci, 2017.

DE FELICE, Renzo. *Mussolini il Duce. II. Lo Stato totalitario (1936-1940)*. Torino: Einaudi, 1996.

DINI, Sergio. "La giustizia militare italiana durante la guerra civile spagnola". *Italia contemporanea*, n. 249, 2007, pp. 619-629.

DOGLIANI, Patricia. *Il fascismo degli italiani. Una storia sociale*. Torino: Utet, 2008.

FUSSELL, Paul. *Tiempo de guerra. Conciencia y engaño en la Segunda Guerra Mundial*. Madrid: Turner, 2003.

GARCÍA DURÁN, Juan. "Supremacía en el mar. La marina de los dos bandos", en VV.AA. *Camino para la paz. Los historiadores y la guerra civil*. Madrid: Ediciones Urbión, 1983, pp. 177-202.

GRINER, Massimiliano. *I ragazzi del '36. L'avventura dei fascisti italiani nella Guerra Civile Spagnola*, Milano: Rizzoli, 2006.

HEIBERG, Morten. *Emperadores del Mediterráneo: Franco, Mussolini y la Guerra Civil española*. Barcelona: Crítica, 2003.

JOVINE, Francesco. *L'impero in provincia. Cronache italiane dei tempi moderni*. Torino: Einaudi, 1945.

KEENE, Judith. *Fighting for Franco: international volunteers in nationalist Spain during the Spanish Civil War, 1936-39*. Londres-Nova York: Leicester University Press, 2001.

KOON, Tracy. *Believe, Obey, Fight: Political Socialization of Youth in Fascist Italy, 1922-1943*. Londres: Chapel Hill, 1985.

LABANCA, Nicola. *Oltremare. Storia dell'espansione coloniale italiana*. Bologna: Il Mulino, 2015.

LAJOLO, Davide. *Il "voltagabbana"*. Milano: Il Saggiatore, 1964.

LO CASCIO, Paola. *La guerra civile spagnola. Una storia del Novecento*. Roma: Carocci, 2013.

MALUQUER, Joan. *L'aviació de Catalunya els primers mesos de la guerra civil*. Barcelona: Pòrtic, 1978.

MAMONE, Graziano. *Soldati italiani in Libia. Trauma, scrittura, memoria (1911-1912)*. Milano: Unicopli, 2016.

MARTÍNEZ, Carlota. *La presencia italiana en la Guerra Civil Española: El Corpo Truppe Volontarie en la provincia de Burgos*. Universidad de Valladolid: Treball de Fi de Màster, 2014.

MARTÍNEZ BANDE, José Manuel. *La invasión de Aragón y el desembarco en Mallorca*. Madrid: San Martín, 1989.

MASSOT i MUNTANER, Josep. *Vida i miracles del "Conde Rossi"*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988.

MASTORILI, Edoardo. "Guerra civile spagnola, intervento italiano e guerra totale". *Revista Universitaria de Historia Militar*, n. 6, 2014, pp. 68-86.

MATTHEWS, James. *Soldados a la fuerza. Reclutamiento obligatorio durante la guerra civil 1936-1939*. Madrid: Alianza Editorial, 2012.

MAZZETTI, Massimo. "I contatti del governo italiano con i cospiratori militari spagnoli prima del luglio 1936". *Storia Contemporanea*, n. 6, 1979, pp. 1181-1194.

MEDAS, Giulia. *¿Quiénes fueron los voluntarios? Identità, motivazioni, linguaggi e vissuto quotidiano dei volontari italiani nella guerra civile spagnola*. Università di Cagliari-Universitat de València: Tesi doctoral, 2014.

MOLINARI, Augusta. *La buena signora e i poveri soldati. Lettere a una madrina di guerra (1915-1918)*. Torino: Scriptorium, 1998.

MORADIELLOS, Enrique. *Historia mínima de la Guerra Civil española*. Madrid: Turner, 2018.

MORADIELLOS, Enrique. *La perfidia de Albión: el gobierno británico y la guerra civil española*. Madrid: Siglo XXI Editores, 1996.

MUÑOZ, Javier. *Morir lejos de casa. Las cartas de los soldados italianos en la Guerra Civil española*. Madrid: Marcial Pons, 2022.

PRESTON, Paul, i BALFOUR, Sebastian. *Spain and the Great Powers in the Twentieth Century*. Londres: Routledge, 1999.

PRESTON, Paul i MACKENZIE, Ann L. (eds.). *The Republic Besieged: Civil War in Spain, 1936-1939*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1996.

PRESTON, Paul. *The Spanish Civil War: Reaction, revolution & revenge*. Londres: Penguin Books, 2006.

RANZATO, Gabriele. “Volontari italiani in Spagna: identità e motivazioni”, dins ZADRA, C. i ZENDRI, D. *In Spagna per l'idea fascista: legionari trentini nella guerra civile spagnola 1936-1939*. Rovereto: Museo Storico Italiano della Guerra, 2008, pp. 11-28.

RODRIGO, Javier. “A fascist warfare? Italian fascism and war experience in the Spanish Civil War (1936-39)”. *War in History*, vol. 26, n.1, 2019, pp. 86-104.

RODRIGO, Javier. *La guerra fascista. Italia en la Guerra Civil española 1936-1939*. Madrid: Alianza Editorial, 2016.

ROSELLI, Carlo. *Oggi in Spagna, domani in Italia*. Torino: Einaudi, 1967.

ROVIGHI, Alberto i STEFANI, Filippo. *La partecipazione italiana alla guerra civile spagnola (1936-1939). Documenti e allegati*. Roma: Stato Maggiore dell'Esercito. Ufficio Storico, Vol. 1, 1992.

SANTONI, Enrico. *Ali di giovinezza ali di vittoria: come visse e morì Vittorino Ceccherelli, medaglia d'oro*. Firenze: Vallecchi, 1939.

SAZ, Ismael. "Fascism and Empire: Fascist Italy against Republican Spain". *Mediterranean Historical Review*, n. 13, 1999, pp. 116-134.

SAZ, Ismael, i TUSELL, Javier. *Fascistas en España: la intervención italiana en la Guerra Civil a través de los telegramas de la "Missione Militare Italiana in Spagna" (14 diciembre 1936 - 31 marzo 1937)*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2021.

SAZ, Ismael. *Mussolini contra la II República. Hostilidad, conspiraciones, intervención, 1931-1936*. València: Alfons el Magnànim, 1986.

SCIASCIA, Leonardo. *Gli zii di Sicilia*. Milano: Adelphi, 1992.

SOLÉ, Josep Maria i VILLARROYA, Joan. *España en llamas. La guerra civil desde el aire*. Madrid: Temas de Hoy, 2003.

THOMAS, Hugh. *La Guerra Civil Española*. París: Ruedo Ibérico, 1976.

VAQUERO PELÁEZ, Dimas. *Credere, obbedire, combattere: fascistas italianos en la Guerra Civil española*. Zaragoza: Mira editores, 2006.

VICARI, Davide. *La guerra civile italiana in Spagna. L'intervento fascista e antifascista nella Guerra Civile spagnola (1936-1939)*. Università di Pisa: Tesi di Laurea, 2021.